* Prof. P.A.Patel

** Mr. Chirag B. Patel

Commercs
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page - 1 - 7
ISSN 2319 - 8168

CUSTOMER SATISFACTION OF SAMSUNG MOBILE

Customer satisfaction research in Samsung mobile mainly focuses on customer acquisition, retention and customer development through personalization and customization. The central component of a customer satisfaction solution is generally the creation of a single shared customer database – allowing information to be collected once but used many times. A questionnaire consisting of close ended questions, Liker scale and checklist and rank order, and dichotomous questions was designed and tested to capture the Customer satisfaction on Samsung mobile. The study aims at identifying the overall customer perception towards the Samsung mobile.

Keyword: customer satisfaction, customer perception

Customer Satisfaction research is one of the fastest growing segments of the marketing field. Marketing and management sciences, nowadays, are focusing on the coordination of all the organization's activities in order to provide goods or services that can satisfy best specific needs of existing or potential customersCustomer Satisfaction research is one of the fastest growing segments of the marketing field. Marketing and management sciences, nowadays, are focusing on the coordination of all the organization's activities in order to provide goods or services that can satisfy best specific needs of existing or potential customers. business is often dynamic, challenging and rewarding. It can also be frustrating and even disappointing but never dull. The topic "Customer satisfaction level on Samsung mobile" is chosen to study the service provided by dealers of Samsung mobile in the Patan city.

LITERATURE REVIEW :

Low sales volumes and/or low prices mean less productive assets; According to Valarie A Zeithaml, Mary Jo Bitner, Dwayne D Gremler and Ajay Pandit (2008) customers hold different types of service expectations: (1) desired service, which reflects the customers want; (2) adequate service, what customers are willing to accept; and (3) predicted service, what customers believe they are likely to get. While service quality, the customer's perception of the service component of a product, is a critical determinant of customer satisfaction, in case of a pure service, service quality may be the most critical determinant of satisfaction. They mentioned the service encounters or "moments of truth" as the building blocks for both satisfaction and quality. Service encounter is an opportunity to build perceptions of quality and satisfaction. So it is important to manage the evidence of service in each and every encounter; Harsh V. Verma (2009) also confirmed that in services, quality is not objective, rather it is perceived. Quality in services is based on customer's judgment of superiority on intangible dimensions. He describes a framework which views quality in services as made up of two dimensions of technical and functional quality. Technical quality refers to the outcome while functional or process quality refers to the quality of process through which the outcomes are transferred to the customer; Parasurman, Zeithaml and Berry (1985) however listed ten determinants of service quality, which were further re-

* Smt. T.S.R. Commerce College N.G.E.S.,Patan.
** College of management studies, BBA Programme, Patan.

grouped into five dimensions: reliability, responsiveness, tangibles, assurance and empathy In the process of evaluation of customer satisfaction.

OBJECTIVES OF STUDY

- To know the satisfaction level Samsung mobile customer.
- To suggest some improvements to the company to extent the services offered by the product.
- To study the complexities and complications regarding the use and availability of the product on the market.

RESEARCH MOTHODOLOGY

Sources of Data

For systematic research, information is required from different sources of data.

- Primary Data:

Primary data may be described as those data that have been observed and recorded by the researcher for the first time to their knowledge. We have collected primary data through close ended questionnaire method, filled by consumers.

- Secondary Data:

Secondary data means the data which are readily available from different sources. We have gathered these data from the websites, books and past project.

Research methodology for Primary Survey

The research methodology adopted for primary survey is given below:

Research Approach

- For gathering primary data, we have used survey approach, which is widely used method for data collection and best suited for quantitative descriptive type of research survey.

Research Instrument

- For our research we have used questionnaire, which is the most, common instrument used to collect the primary data. A questionnaire consists of the set of questions presented to the respondents for their answers.

Questionnaire design:

The questionnaire has been designed using a blend of close ended and open ended questions.

- Close ended Questions: Facilitate prompt replies where it is perceived that the respondents would need choices retort over.
- Dichotomous: Yes / No
- Checklist : Multiple answer
- Liker scale:
- Ranking used: The various ranks have been used to determine precisely, customer perception about attribute.

Sampling plan

Here for research purpose sampling plan is prepared. This plan called for three decisions.

Sampling unit

Sample size

Sampling procedure

I. Sampling unit

Respondents are from Patan city.

II. Sample size (No. People should be surveyed)

For the purpose of research **100 customers** from Patan city have been surveyed.

III. Sampling procedure (how should the respondents chosen?)

To obtain representative center sample of the population should be drawn. Thus here **non-probability, convenient sampling method** is used for Respondents.

Data analysis

1.Cross tabulation of mobile with demographic information

have mobile * gender Cross tabulation				
		Gender		Total
		Male	Female	
have mobile	Yes	87	12	99
	No	1	0	1
Total		88	12	100

2. Cross tabulation of Samsung mobile with demographic information

Samsung mobile * gender Cross tabulation				
		Gender		Total
		Male	female	
Samsung mobile	Yes	65	6	71
	No	22	6	28
Total		87	12	99

Cross tabulation of satisfied in latest technology by using Samsung mobile with demographic information

latest technology * gender Cross tabulation				
		Gender		Total
		male	Female	
Latest technology	Strongly satisfied	15	3	18
	satisfied	34	1	35
	neutral	15	2	17
	dissatisfied	1	0	1
Total		65	6	71

- This graph shows that they are using Samsung mobile in latest technology 15 male and 3 female in strongly satisfied, 34 male and 1 female in satisfied,15 male and 2 female in neutral,1 male and no female in dissatisfied.

Cross tabulation of satisfied in operating system by using Samsung mobile with demographic information

Operating system * gender Cross tabulation				
		gender		Total
		Male	female	
Operating system	Strongly satisfied	2	1	3
	satisfied	24	2	26
	neutral	34	3	37
	dissatisfied	5	0	5
Total		65	6	71

- This graph show that they are using Samsung mobile in operating system 2 male and 1 female in strongly satisfied, 24 male and 2 female in satisfied,34 male and 3 female in neutral,5 male and no female in dissatisfied

Cross tabulation of satisfied in look style &design by using Samsung mobile with demographic information

Look style design * gender Cross tabulation				
		gender		Total
		male	female	
Look style design	Strongly satisfied	16	0	16
	Satisfied	41	6	47
	Neutral	2	0	2
	dissatisfied	6	0	6
Total		65	6	71

- This graph show that they are using Samsung mobile in look style &design 16 male and no female in strongly satisfied, 41 male and 6 female in satisfied,2 male and no female in neutral, 6 male and no female in dissatisfied

Cross tabulation of satisfied in price by using Samsung mobile with demographic information

satisfied price * gender Cross tabulation				
		Gender		Total
		male	female	
satisfied price	Strongly satisfied	10	0	10
	Satisfied	36	3	39
	Neutral	7	2	9
	Dissatisfied	11	1	12
	Strongly dissatisfied	1	0	1
Total		65	6	71

- This graph shows that they are using Samsung mobile in satisfied by price 10 male and no female in strongly satisfied, 36 male and 3 female in satisfied, 7 male and 2 female in neutral, 11 male and no female in dissatisfied, 1 male and no female in strongly satisfied

Cross tabulation of satisfied in battery by using Samsung mobile with demographic information

battery * gender Cross tabulation				
		gender		Total
		male	female	
Battery	Strongly satisfied	20	3	23
	satisfied	23	2	25
	neutral	4	1	5
	dissatisfied	16	0	16
	Strongly dissatisfied	2	0	2
Total		65	6	71

- This graph shows that they are using Samsung mobile in satisfied by battery 20 male and 3 female in strongly satisfied, 23 male and 2 female in satisfied, 4 male and 1 female in neutral, 16 male and no female in dissatisfied, 2 male and no female in strongly satisfied.

Cross tabulation of satisfied in service by using Samsung mobile with demographic information

service * occupation Cross tabulation							
		occupation					Total
		student	business	professional	service	farmer	
Service	Strongly satisfied	1	0	0	3	0	4
	Satisfied	9	10	5	10	0	34
	Neutral	3	9	5	5	3	25
	Dissatisfied	0	3	0	3	0	6
	Strongly dissatisfied	0	1	0	1	0	2
Total		13	23	10	22	3	71

- This graph shows that they are using Samsung mobile in satisfied by service 1 student , no busi nessman, no proffessional,3 service, no farmer in strongly satisfied.

Cross tabulation of satisfied in availability by using Samsung mobile with demographic information

availability * gender Cross tabulation				
		gender		Total
		male	female	
availability	Strongly satisfied	7	2	9
	Satisfied	51	1	52
	Neutral	5	3	8
	dissatisfied	2	0	2
Total		65	6	71

- This graph show that they are using Samsung mobile in availability 7 male and 2 female in strongly satisfied, 51 male and 1 female in satisfied,5 male and 3 female in neutral, 2 male and no female in dissatisfied.

CONCLUSION

- Samsung care & shop are in the city of Patan was able to satisfy its customers in the area of the service.

- Due to lack of people in the service department customer weren't attended within the expected time of the customers.
- Management is not fully aware of the relationship between the customer and staff.
- Most of the customers felt the staff still requires more skill to threat customers.
- Customers feel that they won't get the same response what they get during the sales.
- Management must provide equal weight age for the sales and service, sas both are relation to the customers.
- Management must seriously look to improve the overall service provided to the customers.

* PARIMALSINH R CHAVDA

Commercs
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page - 8 - 14
ISSN 2319 - 8168

A Success story of MGNREGS (Mahatma Ghandhi National Rural Employment Generation Scheme) in Gujarat.

Unemployment is one of the big issues India is facing. The Indian Government has giving more emphasis on poverty alleviation and employment generation. Employment generation and Poverty reduction is possible through economic growth. Many poverty alleviation schemes have been introduced like Training Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM), Integrated Rural Development Program (IRDP), Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP), Swarnajayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY) etc. All these are not effective in eradicating the problem of poverty and unemployment. In this regard, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) was introduced which is an important tool for generating employment opportunity in rural areas. MGNREGA is the most ambitious antipoverty scheme than other launched in India, to provide employment opportunity to rural people and women. The present study analyzes the success story in Gujarat state under MGNREGA scheme. The study also indicates the employment opportunity provided in Gujarat state under the scheme.

Key Words : poverty alleviation schemes, MGNREGA, Success Story, and Employment.

● MGNREGA: THE HISTORICAL OVERVIEW

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, 2005, guarantees 100 days of employment in a financial year to any rural household whose adult members are willing to do unskilled manual work. The Act has come into force with effect from February, 2006 in 200 districts initially and later on, it was extended to all the rural districts of India from the financial year 2008-09.

MGNREGA has come after almost 56 years of experience of other rural employment programmes, which include both Centrally Sponsored Schemes and those launched by State Governments. These comprise the National Rural Employment Programme (NREP) 1980-89; Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP) 1983-89; Jawahar Rojgar Yojana (JRY) 1989-1990; Employment Assurance Scheme (EAS) 1993- 99. Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY) 1999-2002; Sampoorna Grameen Rojgar Yojana (SGRY) 2001; National Food for Work Programme (NFFWP) 2004. Among these programmes, the SGRY and NFFWP have

been merged with NREGA in 2005.

The Act was implemented in phased manner – 130 districts were added in 2007–08. With its spread over 625 districts across the country, the flagship program of the UPA Government has the potential to increase the purchasing power of the rural poor, reduce distress migration and to create useful assets in rural India. Also, it can foster social and gender equality as 23 per cent workers under the scheme are Scheduled Castes, 17 per cent Scheduled Tribes and 50 per cent women. In 2010–11, 41 million households were employed on NREGA worksites. This Act was introduced with an aim of improving the purchasing power of the rural people, primarily

*H.O.D BBA (GENRAL) SHRI D.N.INSTITUTE OF BUSINESS ADMINISTRATION, ANAND

semi or unskilled work to people living in rural India, whether or not they are below the poverty line

SALIENT FEATURES OF MGNREGA

The following are the salient features of MGNREGA

1. **Registration:**

Adult members of a rural household willing to do unskilled manual work, may apply for registration either in writing, or orally to the local Gram Panchayat (GP). The unit for registration is a household. Under the Act, each household is entitled to a 100 days of employment every year.

2. **Job Card:**

After due verification of place of residence and age of the member/s (only adult members are eligible for employment), the registered household is issued a Job Card (JC). Job Card forms the basis of identification for demanding employment. A JC is to be issued within 15 days of registration. Each JC has a unique identification number. The demand for employment in the GP, or at block level has to be made against the JC number. Job Cards are also supposed to be updated with days of work and payment made to the beneficiary as and when the work is undertaken.

3. **Application for Work:**

A written application seeking work is to be made to the GP or Block Office, stating the time and duration for which work is sought. The GP will issue a dated receipt of the written application for employment, against which the guarantee of providing employment within 15 days operates.

4. **Unemployment Allowance:**

In case employment is not provided within 15 days, the state (as per the Act) will pay an unemployment allowance to the beneficiary.

5. **Provision of Work:**

While allocating work, the below mentioned considerations are followed: Work is provided within 5 kilometres (kms) radius of the village. In case, work is provided beyond 5 kms, extra wages of 10 per cent are payable to meet additional transportation and living expenses. Priority is awarded to women, such that at least one-third of the beneficiaries under the scheme are women. At least 50 per cent of works, in terms of cost, are to be executed by the GPs.

6. **Wages:**

Wages are to be paid as per the State-wise Government of India (GOI) notified MGNREGA wages. Wages are also to be paid according to piece rate, as per the Schedule of Rates4 (SORs).Payment of wages has to be done on a weekly basis and not beyond a fortnight in any case. Payment of wages is mandatorily done through the individual/joint bank/ post office beneficiary accounts.

7. **Planning:**

Plans and decisions regarding the nature and choice of works to be undertaken in a FY along with the order in which each work is to be taken up, site selection, etc. are all to be made in open assemblies of the Gram Sabha6 (GS) and ratified by the GP. Works that are inserted at Block and District levels have to be approved and assigned a priority by the GS before administrative approval can be given. The GS may accept, amend or reject them.

REVIEW OF LITERATURE

Employment:- Employment and unemployment allowance have important part of MGNREGA scheme, this scheme given an assurance to rural people 100 days employment on nearer at home but unfortunately works were not provided within 15days its provision under NREGA Act to provide unemployment allowance on this theme many research works have been done like (Chandrashekhar et. al 2005), (Dreze Jeans 2006), (Baisakh pradep 2007), (K.S. Gopal 2008), (CAG 208), (Sharma Ria 2008), (Patil Amitendu), (NAC member 2010), (Parshuram Rai

2010), (CEFS 2009), (Bela Bhatia 2006), (Jhal et. Al 2012), (N.Krishan ji 2012), (Union minister statement on April 26, 2012), (Data puja et. at 2012), (Tiwari rakesh et. at 201), (Chowdhury subhanil 201), (Hirway indira and Neha shah 201), literature on employment in MGNREGA clear cut shown that till 2010 in Bundelkhand region apart of M.P. which is backward area of Utter Pradesh in some Gram Panchayats no single person of ST beneficial under MGNREGA but MGNREGA official data saying employment were given to peoples And some serious irregularities also found under MGNREGA in Bundelkhand like Gram Pradhan which is important part of implementation of this scheme did not know about MGNREGA scheme. (Parshuram Rai 2010). Social audit one of the major safe guard of this scheme purely failed in implementation in some cases due to heavy corruption involvement should not implemented properly. Unemployment allowance is another important safeguard but it is a state mater so in Madhya Pradesh especially in Bundelkhand region. In many cases unemployment was not given to beneficiaries.

Wage: - Many research works have done on wage system in MGNREGA scheme like (Anindita et.al 2010), (Anish Vanaik et.al 2008), (CAG 208), (Sidhartha et al 2008), (NCAER 2009), (Kidambi somya). MGNREGA has a demand driven Scheme so under this scheme part of funds 60% expended on wages but due to iregularites in some cases work has been completed but wages have not been given to beneficiaries. Payments of wages through bank are another safe guard of this scheme but due to corruption and irregularities wage has been not received by beneficiaries.

OBJECTIVES OF THE STUDY

The study was undertaken with the following objectives

1. To list out various employment generation scheme programme.
2. To study the Fund Availability and Actual Expenditure on MGNREGA in Gujarat State.
3. To visualize the Number of Job Cards issued under MGNREGS in Gujarat.
4. To find out the Employment of Women in MGNREGS.
5. To analyze the Employment provided under MGNREGA

RESEARCH METHODOLOGY

The Study has been under taken to find out the success of MGNREGA towards rural development, poverty alleviation and employment generation in rural areas of Gujarat.. The data required for the present study has been collected from secondary sources. The data is collected from different journals, magazines, texts, articles, and websites related to MGNREGS. The data required for the study has been taken from the website of Ministry of Rural Development www.mgnregs.nic.in.

Table No 1.1. List of Employment Generation Programmes.

Sr.No	Employment Generation Programme	Year of Beginning	Objective/ Description
1	Employment Guarantee Scheme of Maharashtra	1972	To assist the economically weaker sections of the rural society.
2	Crash Scheme for Rural Employment (CSRE)	1972	For rural employment
3	Training Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM)	1979	Program for Training rural youth for self employment.

MGNREGA: AN OVERVIEW

a) Fund Availability and Actual Expenditure on MGNREGA

Table No. 2 depicts the details of fund availability and actual expenditure made on MGNREGA. The overall total fund available to Gujarat state for the period is 64,263.06 lakhs and the actual expenditure incurred is 48,730.54. In the years 2013-14 the total fund available is 53,828.85 Lakhs and The Actual Expenditure is 48,629.48 Lakhs.In 2014-15 the total Fund Available for this scheme in Gujarat state is 37534.63 and the Actual Expenditure is 37844.79 .

Table No.1.2 Fund Availability and Actual Expenditure on MGNREGA

Year	GUJARAT STATE	
	Total Fund Available	Actual Expenditure
2012-13	64,263.06	48,730.54 (76%)
2013-14	53,828.85	48,629.48(90%)
2014-15	37534.63	37844.79(100.83%)
Sources: http://www.nrega.ac.in		

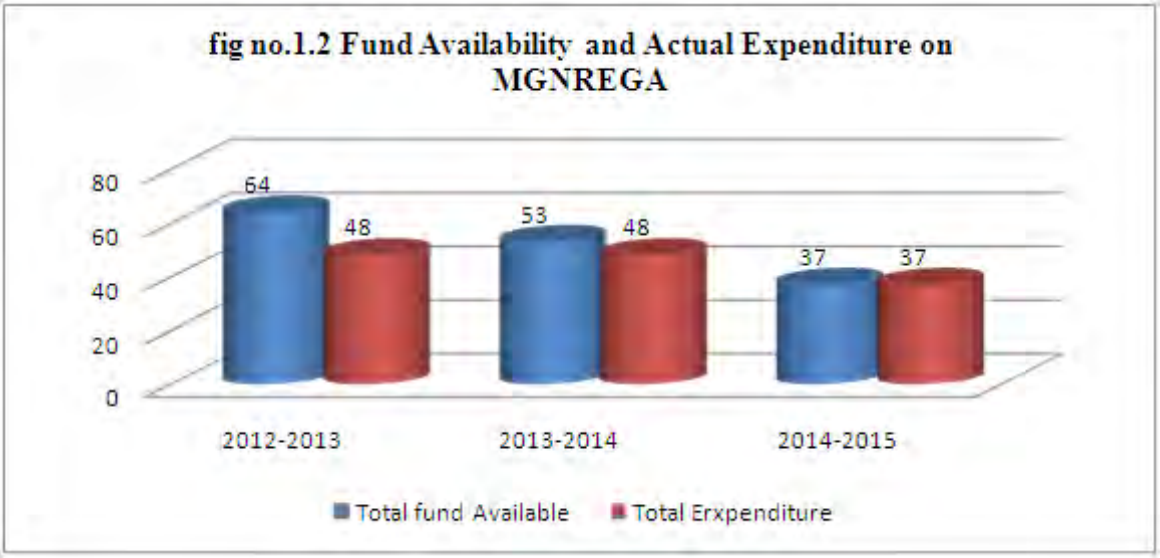

Table No.1.3 Progress at a glance of MGNREGS

Sr No	Particular	2012-13	2013-14	2014-15
1	Housesold registered	38,22,152	36,97,193	35,21,081
2	Job Cards issued	38,22,152	36,97,193	35,21,081
3	Demand for employment	7,17,108 HHs	642822 HHs	526230 HHs
4	Employment provided	7,08,977 HHs	578674 HHs	437636 HHs
5	Total person days generated (In Lakhs)	2,30,48,319	2,30,29623	1,35,50398
6	Women Participation	1,17,54,647 (51%)	1,01,24,366 (44%)	58,08,419 (43%)
7	Works completed	30,144	26113	14215
8	Works in progress	80,287	73546	110512
9	Fund available in the year	64,263.06 Lakhs	53,828.85 Lakhs	37,534.63 Lakhs
10	Total expenditure	48,730.59 Lakhs	48,629.48 Lakhs	37,844.79 Lakhs
Sources: http://www.nrega.ac.in				

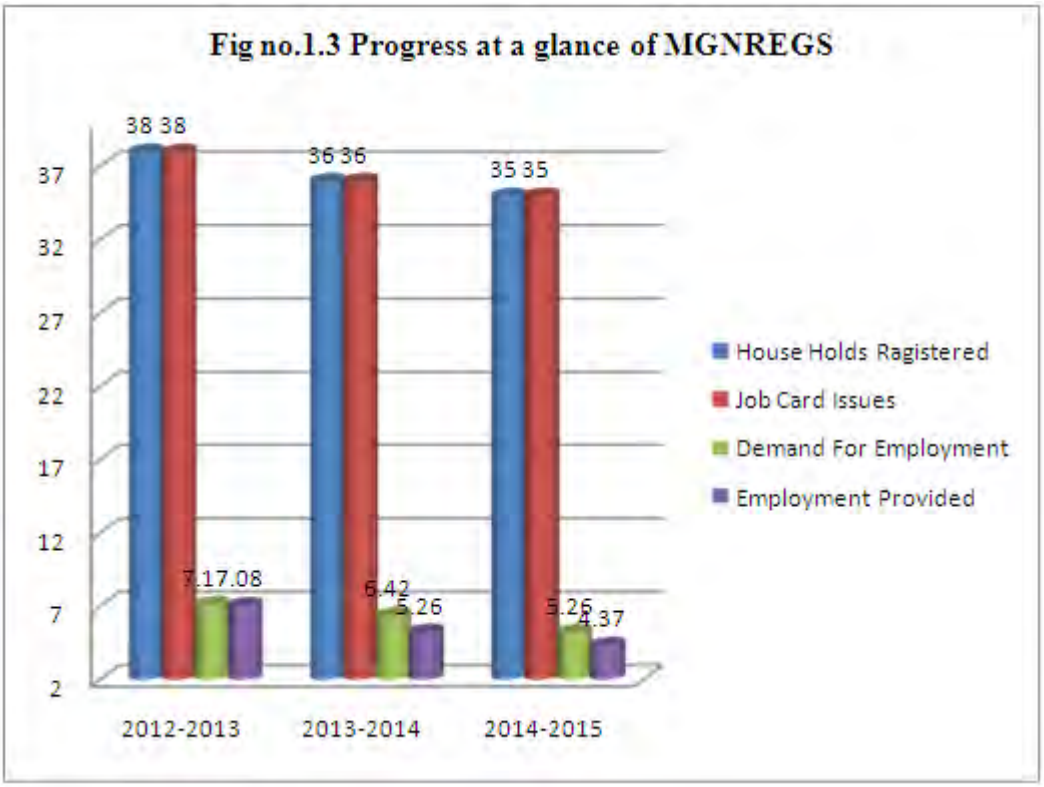

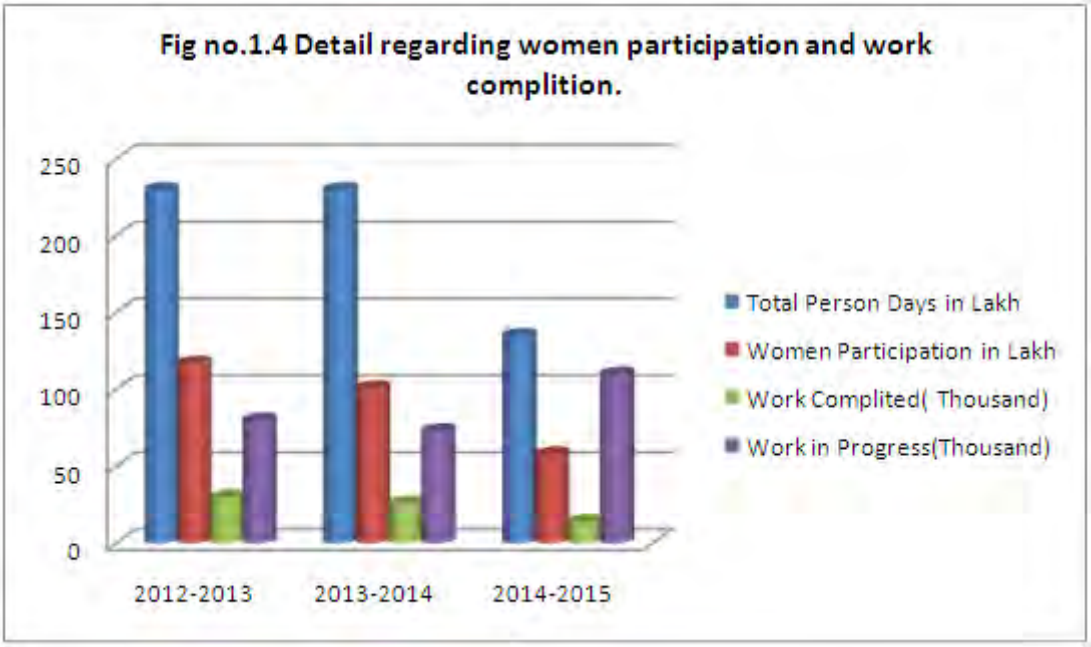

CONCLUSION

The performance and growth of MGNREGS is remarkable in India. The performance of MGNREGS is also very appreciable in case of Gujarat. The rato of total expenditure agist total available fund is very good. The total expenditure was 76 percent in 2012-13, 90 percent during 2013-14, and 100.83 percent in 2014-15 against available fund. The ratio of employment provided against demand for employment is also very significant in case of Gujarat. During 2012-13 total 98 percent, 2013-14, 90 percent and during 2014-15 total 83 percent of employment provided under MGNREGS in Gujarat. The share of women participation is also very significant in India. The share of female participates was 51 percent in 2012-13,

44 percent in 2012-13 and 43 percent in 2014-15 in Gujarat. So on the basis of availability of data the study conclude that the performance of MGNRGES is very satisfying in case of employment generation, utilization of fund and women participation in Gujarat.

REFERENCES

1. Harish, BG, N Nagaraj, MG Chandrakanth, P.S. Srikantha Murthy, P.G. Chengappa and G. Basavaraj .(2011).Impacts and Implications of MGNREGA on Labour Supply and Income Gen eration for Agriculture in Central Dry Zone of Karnataka.Agricultural Economics

   Research Review, Vol. 24(Conference Number) 2011 pp 485-494

2. Basavaraj., (2011). Impacts and Implications of MGNREGA on Labour Supply and Income Generation for Agriculture in Central Dry Zone of Karnataka. *Agricultural Economics Research Review* Vol. 24 (Conference Number) 2011 pp 485-494.

3. Prasad,K.V.S. (2012). Performance of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA): An Overview. *International Journal of Management and Business Stud ies*, Vol. 2, Issue 4, Oct - Dec 2012.

4. Shenbagaraj., P., and Arockiasamy., S., (2013). Impact of MGNREGA on local development: A study of Ottapidaram blocks in Thoothukudi district, Tamil nadu. *International Journal of De velopment Research Vol. 3, Issue, 04, pp.007-011, April, 2013.*

5. Singh.,S. (2013). "MGNREGA: 100 days Employment Guarantee in Bundelkhand (M.P.)?",VOLUME No. 2 (2013), ISSUE No. 4 (March) ISSN (Online): 2320-0685.

6. Ambasta, P., Shankar, P.S.V., & Shah, M. (2008). Two years of MGNREGA: The road ahead.

   Economic and Political Weekly, February 2008.

7. Dey, S., & Bedi, A. (2010). The National Rural Employment Guarantee Scheme in Birbhum.

   Economic and Political Weekly, XLV (41), 19-25.

8. Dreze J. (2007). MGNREGA: Dismantling the contractor raj. The Hindu, 20th November, 2007.

9. Khera, R. (2008). Empowerment Guarantee Act. *Economic and Political Weekly*, August 2008.

10. Mathur L. (2007). Employment guarantee: Progress so far. *Economic and Political Weekly*,

    December 2007.

Web References

1. http://www.nrega.ac.in
2. http://www.gov.in
3. http://www.nrega.net
4. http://www.nrega.nic.in/guidelines.htm.

There are three domains of learning strategy. They are cognitive domain, affective domain and meta-cognitive domain. The cognitive domain deals with cognitive aspects of the learning, that is, how to remember the content and how to memorize it easily. The affective domain of the learning strategy deals with the learning environment and climate creation for the learning, that is, how can the student remains cling to the learning. Thirdly, the meta-cognitive domain deals with the planning, organization and controlling of the learning, that is, how the learning can be planned, organized and controlled. All these domains of the learning strategies are the most useful with the reference to learning done by the students.

NOTE TAKING AS A COGNITIVE DOMAIN OF LEARNING STRATEGY

Learning is the cognitive process. The students have to understand the content and have to memorize it for the examination and future utility purpose. The cognitive strategies of the learning deal with the cognitive way of learning. There are many cognitive strategies which have to be taken into consideration e.g. reading, note-taking, underling, revision, mnemonic techniques, summarizing, questioning etc. Note taking is one of the most important cognitive learning strategies.

WHAT IS NOTE-TAKING STRATEGY?

Note taking is the process and practice of recording information captured from another source i. e. reading or listening. By taking notes, the students record the essence of the information, freeing their mind from having to recall everything. Notes are commonly drawn from transient source, such as oral discussion with the teacher or by the reading the content. Note taking is the form of self-discipline. Note-taking is a central aspect of complex human behavior related to information management involving a range of underlying mental processes and their interaction with other cognitive functions. The student taking notes must acquire and filter the incoming sources, organize and restructure existing knowledge structures existing knowledge structures, comprehend and write down their interpretation of the information and ultimately store and integrate the freshly processed material. This results in knowledge representation and memory storage.

The present scenario of researches has proved that the note-taking helps improving the academic performance of the students. It also helps the students to memorize the content and store it for the future purposes. It must be noted that the note-taking is the subjective process. Thus, there are some common steps which help the students to prepare the good note. The steps and suggestions have been given here to prepare the good note.

STEPS OF PREPARING THE NOTE

The steps of preparing the good note have been presented here.

1. Find out Key Words or Ideas

Before preparing the note the students has to listen or read the content carefully. While listening to the teacher, the student has to try to understand the key ideas with good concentration of mind and while reading, the student has to read the content (if necessary read the content twice or thrice) carefully. This process involves the process of scanning the content. In scanning, the scanner tries to locate the specific piece of information. The same the student tries to find out the key words, ideas or information.

2. Techniques to Shorten the Text

The next step is to shorten the text. Once the key words, ideas or information has been identified, the student has to shorten the text. The students can invent their own techniques to shorten the text, but there are some common techniques which can be used to shorten the text.

a. Abbreviation of the word can be used to shorten the word. For example, Doctor-Dr., mount-mt., government-govt., department-dept. etc.

b. Short form of the word can also be used to shorten the text. For example, Bhavnagar Municipal Corporation-BMC, Indian Institute of Management-IIM, Indian Medical Association-IMA etc

c. Sms language can be used to shorten the text. For example, Examination-Exam, reflection-

reflct[n], submission-submit[n], etc

d. Some mathematical or logical symbols can be used to reduce the text. For example therefore-.:, equal to- =, not equal to- #, greater than- >, less than- < etc.

e. Some text can be converted into figures. For example, thirty eight persons-38 persons, two thousand and sixteen-2016 etc

f. Unimportant verbs and other words can be removed to decrease the size of the text. For example, several steps were taken to step infilteration-steps taken to stop anfilter[n].

3. Presentation of Key Words, Ideas or Information

Once the key words, ideas and information have been identified, the next step is to present the final form of the prepared note. The final form of the note should be understandable and it should be representative of the original text. The note should be presented in the form of words or phrases. It should be short and precise.

DO'S AND DONT'S OF NOTE-TAKING

1. Good listening or reading skill is the precondition of preparing a good note. So, listen or read carefully before making the note.

2. Note should be short and precise. So, do not insist on writing the whole sentence. Try to convert the sentences into words or phrases as it has been mentioned in the step-2.

3. The note should be representative of the original text. It means that the paragraph can be developed from the note. The note must have capacity to develop the original text

4. An appropriate title should be given to the note which provides it apt structure.

5. The reflection should be done after preparing the note. The student has to prepare the following chart to reflect on the prepared note.

Planning of Preparing the Note			
Source	Information	Findings	Importance of Present Note

6. The note is the most of important for visual study habit students. They can memorize easily with the note.

7. The note is the personal document. The note of one person will be less useful for other students. So, prepare your own note for yourself using your own understanding and pattern of construction.

8. The note should be edited continuously while reading or using it. Thus, it becomes more qualitative.

9. Once the note has been prepared, it should be revised and used. It reduces the stress of learning and information load. It works as an information load reducer for the students. It provides students with the good study habit. The note-taking is a task of smart work rather than hard work.

10. Colored papers, post cards or thin cards can be used to prepare the note. It will help the students to read the content easily with giving less stress to the eyes and mind.

REFERENCE

⇨ Kumar, A., Mahanand, A., Srinivas, M. (2009), "Study Skills", EFL, University, Hydrabad.

⇨ Leki, Ilona. (1998). "Academic Writing", Cambridge Press, CUP.

⇨ O'Neil, H.and Spielberger, C.D., (1979), "Cognitive and Affective Learning Strategies", Harcourt Brace Jovanovich Publisher, Academic Press, New York.

⇨ Tricia, Heghe. (1998). "Writing", Oxford.

⇨ Wallace, Michael, J. (1998). "Study Skills", Delhi: Foundation Books.

* Mrs. Ranjanbala Gohil

Arts (Political Science)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -18-21
ISSN 2319 - 8168

ભારતમાં બાળમજૂરી નિવારણ : બંધારણીય અને કાનૂની જોગવાઈઓ

બાળમજૂરી એ માત્ર ભારતની જ નહીં પરંતુ તે વૈશ્વિક સમસ્યા છે. વિશ્વના વિકસિત દેશો હોય કે વિકાસશીલ તે સર્વ દેશોને સતાવે છે. ભારતમાં દીકરા અને દીકરીનું ભેદભાવભર્યુ સામાજિકરણ બાળમજૂરી માટે જવાબદાર છે. બાળમજૂરી કોને કહેવાય? તેના પ્રકારો તથા તેનાં જવાબદાર કારણો કયાં છે? બાળમજૂરોની સમસ્યાઓ કઈ છે? તથા બાળમજૂરી નિવારણ માટેની બંધારણીય અને કાનૂની જોગવાઈઓ કઈ કઈ છે? બાળમજૂરી નિવારણ એ એક સંયુકત પ્રયાસ છે એ અંગેની વિસ્ત ત છણાવટ આ પેપરમાં કરવામાં આવી છે.

"બાળક એ રાષ્ટ્રની સંપતિ છે, બાળક એ આવતીકાલનો નાગરિક છે."

બાળમજૂરીનો પ્રશ્ન એ ભારતનો અને વિશ્વનો વિકટ પ્રશ્ન છે. આપણે જયારે બાળકની કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે આપણી સમક્ષ એક હસતુ ખેલતુ નિર્દોષ બાળક જોવા મળે છે. તે દેશની સંપતિ છે, દેશનું ઘન છે. ભવિષ્યમાં દેશનું સુકાન તેઓના હાથમાં સોંપવાનું છે. પરંતુ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ તેનાથી વિપરીત જોવા મળે છે. ભારતની કુલ વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ બાળકોનો છે. પરંતુ તેઓ દયનીય હાલતમાં જોવા મળે છે. જુદા–જુદા વ્યવસાયોમાં તેઓ બાળમજૂરી કરે છે. બુટ પોલીસ કરવી, ચાની લારીએ કામ કરવું, ફટાકડા બનાવવાની ફેકટરીમાં, હોટલોમાં, ટ્રેઈનોમાં પેન, બિંદી વગેરે વેંચવા, ભરતગૂથંણના કામમાં, ખેતરોમાં, મકાન બાંધકામના વ્યવસાયમાં તેઓ અનિચ્છાએ કામ કરે છે.

બાળમજૂરીને કારણે તેમની હાલત કફોડી હોય છે. તેઓ શોષણનો ભોગ બને છે. લાંબા સમય સુધી કામ કરવું પડે છે. બાળમજૂરી તેઓનું બાળપણ છીનવી લે છે. તેઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખે છે. કુપોષણનો ભોગ બને છે. ઈન્ફેકશન અને જુદા–જુદા ગંભીર રોગોનો તેઓ ભોગ બને છે. તેઓની આંખોની દ્રષ્ટિ નબળી બને છે. આ બાળકોને પોતાનું સંગઠન કે યુનિયન હોતું નથી. તેઓ પોતાના અધિકારોથી વંચિત હોય છે અને પોતાના અધિકારોથી જાણકાર પણ હોતા નથી. આમ બાળમજૂરી તેઓના સર્વાંગી વિકાસને અવરોધે છે અને એક સારો સ્વસ્થ નાગરિક તે બની શકતો નથી.

બાલિકામજૂરની સ્થિતિ તેનાથી પણ ખરાબ હોય છે. તે માતાના ઉદરમાં સલામત નથી. ભ ણહત્યાનો ભોગ બને છે અને જો તેમાંથી બચીને આ ધરતી ઉપર જન્મ લે છે તો તે બાળ મજૂરીનો ભોગ બને છે. પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે, નાના ભાઈભાડુંઓના ભરણપોષણ માટે તેને અનિચ્છાએ અયોગ્ય વ્યવસાયમાં ધકેલી દેવામાં આવે છે જયાં તેને શારીરિક–માનસીક તમામ પ્રકારના ભેદભાવોનો સામનો કરવો પડે છે.

બાળમજૂરી એક વૈશ્વિક સમસ્યા

બાળમજૂરીનું દૂષણ એ વિશ્વવયાપી છે. કોઈ પણ દેશ તેનાથી બાકાત નથી. વિશ્વમાં ૫ થી ૧૪ વર્ષની વય ધરાવતા લગભગ ૨૫૦ મિલિયન બાળમજૂરો છે. જેમાંથી ૬૧% બાળમજૂરો એશિયામાં, ૩૨% આફ્રિકામાં અને ૭% લેટિન અમેરિકામાં છે. (૧) ભારતમાં બાળમજૂરોની સંખ્યા સૌથી વધુ છે.

ભારતમાં બાળમજૂરીની વાત કરીએ તો ભારતના સરેરાશ ઉત્પાદનનો ૨૦% હિસ્સો બાળમજૂરીમાંથી જોવા મળે છે. ૩.૪% કામદારોનો હિસ્સો બાળકો ધરાવે છે. (૨)

બાળમજૂરીના પ્રકારો

બાળમજૂરીના વિવિધ પ્રકારો જોવા મળે છે. જેમ કે, (૧) બંધવા મજૂર (૨) રસ્તા પરના બાળમજૂર (૩) ઘરેલુ કામકાજમાં મજૂરી કરનાર વગેરે. તેમને નીચે મુજબ સમજાવી શકાય.

(૧) બંધવા મજૂર :

આવા બાળમજૂરો પોતાના મા બાપના દેવા પેટે જમીનદારોના હાથ નીચે કામ કરતા હોય છે અને તેઓના શોષણ અને ત્રાસનો ભોગ બને છે. જીવનમાં ઘણાં વર્ષો સુધી તેમને મજૂરી કરવી પડતી હોય છે.

પાદટીપ :

(૧) શ્રી રંગરાજન, પ્રમિલા એચ. ભાર્ગવ બાળમજૂરી ઉન્મુલન, કિસકા દાયિત્વ?
(૨) પ્રા. દિમ્પલ ટી રાવલ, બાળમજૂરી એક સળગતી સમસ્યા. ધી બી. કે. મર્ક. કો. ઓપ. લો, કોલેજ, પાલનપુરના સોવેનિયરમાં પ્રકાશિત આર્ટિકલ.

* Associated Professor, Head, Dept. of Political Science, Smt. Gandhi Mahila College,Bhavnagar.

(૨) રસ્તા પરના બાળમજૂર :

આવા બાળમજૂરો રસ્તા પર, ટ્રાફિક સિગ્નલ ઉપર, રેલ્વે સ્ટેશને, જાહેર સ્થળોએ કામ કરે છે. બૂટ પોલીસ, સામાન વેચવો કે નશાયુકત્ત પદાર્થોના વેચાણમાં સંકળાયેલા હોય છે. તેઓની પાસે પરાણે ભીખ માંગવાનું કામ કરાવવામાં આવે છે.

(૩) **ઘરેલુ કામકાજમાં મજૂરી કરનાર :**

ખેતીકામ, ઘરકામ, હોટલો, રેસ્ટોરન્ટમાં નોકરો તરીકે તેઓ કાર્ય કરે છે અને ખાસ કરીને છોકરીઓ વેશ્યાગીરી જેવા વ્યવસાયમાં જોડાઈને એઈડ્સ જેવા ગંભીર રોગોનો ભોગ બને છે.

:: બાળમજૂરીના કારણો ::

બાળમજૂરી માટે વિવિધ કારણો જવાબદાર હોય છે.

(૧) ગરીબી
(૨) બેકારી
(૩) વસ્તીવધારો
(૪) સામાજીક–સાંસ્ક તિક પર્યાવરણ
(૫) બાળમજૂરી સસ્તી હોવાથી
(૬) કુટુંબનું મોટુ કદ
(૭) માતા–પિતાની ઓછી આવક
(૮) શિક્ષણની સુવિધાઓનો અભાવ વગેરે
(૯) માતા–પિતાનું અભણ હોવુ
(૧૦) જાગ તિનો અભાવ
(૧૧) શહેરી ક્ષેત્રો તરફ પ્રયાણ
(૧૨) સસ્તી સુવિધાઓ
(૧૩) પરિવારની સુવિધા માટે યોગ્ય નીતિઓનો અભાવ
(૧૪) વયસ્ક શ્રમિકોને ઓછું વેતન મળે છે

:: બાળમજૂરીના અન્ય કારણો નીએ મુજબ છે::

(૧) વયસ્ક શ્રમિકોના કામની અસલામતી હોય છે.
(૨) શ્રમિક કાયદાનો વ્યવસ્થિત અમલ થતો નથી.
(૩) બાળકો ઘણીવાર સ્વેચ્છાએ કામ કરે છે.
(૪) જાગ તિ અભિયાનની કમી જોવા મળે છે.
(૫) બાળકોને પૈસાની લાલચ હોય છે.

:: બાળમજૂરોની મુખ્ય સમસ્યાઓ/પરિસ્થિતીઓ ::

બાળમજૂરોની કેટલીક સમસ્યાઓ હોય છે. જેમાં ગરીબીને કારણે તેમને અનિચ્છાએ મજૂરી કરવી પડે છે. બીજુ કે તેઓ અશિક્ષિત હોય છે. એટલે કે શિક્ષણથી તેઓ વંચિત હોય છે. ગરીબીના કારણે તેઓને પૂરતો પોષક આહાર મળતો નથી. આથી તેઓ કુપોષણનો ભોગ બને છે. તદ્ઉપરાંત બાળમજૂરી સસ્તી હોવાને કારણે તેઓની પાસે વધુ કામ કરાવવામાં આવે છે. તેઓ જયાં કામ કરે છે ત્યાં કામની સ્થિતિ સારી હોતી નથી. ગંદા વસવાટો હોય છે. પ્રાથમિક સુવિધા, સ્વચ્છતા, હવાઉજાસ પણ સારા હોતા નથી. તેઓ પ્રત્યેનું તેમના માલિકોનું વલણ ઘણું ઉપેક્ષાભર્યુ હોય છે. આવી કામની વિપરીત પરિસ્થિતીઓને કારણે તેઓને અસંખ્ય શારીરીક માનસિક બીમારીઓનો ભોગ બનવુ પડે છે. જેમ કે ન્યુમોનીયા, હાર્ટએટેક, દમ, માથાનો દઃખાવો, ક્ષયરોગ, સાંધાના દુઃખાવા, ફેંફસાંની બિમારી, વિકલાંગતાનો ડર, શ્વાસની તકલીફ જેવી આરોગ્યને લગતી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. શારીરીક સમસ્યાઓની સાથે સાથે માનસિક સમસ્યાઓ પણ જોવા મળે છે. આથી બાળકોનો વિકાસ રૂંધાય છે અને તેમનો બૌધ્ધિક વિકાસ પૂર્ણરૂપે થતો નથી.

મધ્યપ્રદેશના માંડસોર જિલ્લાના સ્લેટ ઉદ્યોગોમાં, જયપુરનાં સ્ટોન પોલીશ ઈન્ડ્રસ્ટ્રીઝમાં, મહારાષ્ટ્રમાં, સુરતનાં હીરા ઘસવાના ઉદ્યોગમાં, વારાણસીમાં સાડી ઈન્ડ્રસ્ટ્રીઝમાં, શિવાકાશીમાં ફટાકડા બનાવવાના ઉદ્યોગો જેવા ઉદ્યોગોમાં બાળકો ઓછા વેતને વધુ સમય કામ કરે છે અને શારીરિક, માનસિક રોગો શ્વાસને લગતા, આંખોના રોગોનો ભોગ બને છે. શિવાકાશીના ફટાકડા ઉદ્યોગોમાં અને તામિલનાડુના બીડી બનાવવાના ઉદ્યોગોમા તેઓ જીવના જોખમે કામ કરે છે. અકસ્માતે આગ લાગે ત્યારે તેઓ મોતને ભેટે છે.

:: બાળમજૂરી નિવારણના પ્રયાસો ::

બાળકોના અધિકારો માટે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધ પગલાંઓ ભરવામાં આવ્યાં છે. તેઓને માનવ તરીકેના અધિકારો, નાગરિક તરીકેના અધિકારો મળી રહે તે માટે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યાં છે.

૧૯૯૦માં ન્યુયોર્ક ખાતે બાળકો માટેની વિશ્વ પરિષદનું આયોજન કરવામાં આવ્યુ. જેમાં બાળકોના નીચે મુજબનાં અધિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવયો છે. જેમ કે,

(૧) જીવન જીવવાનો અધિકાર
(૨) રક્ષણનો અધિકાર
(૩) વિકાસનો અધિકાર
(૪) સહભાગી થવાનો અધિકાર

વર્ષ ૨૦૦૦ સુધીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ૩૩ લક્ષ્યાંકો નકકી કરવામાં આવ્યા હતાં જેમ કે,

(૧) ભ ણહત્યા અને પાંચ વર્ષ સુધીનાં બાળકોના થતા મરણના દરમાં ઘટાડો કરવો.
(૨) પાંચ વર્ષથી નીચેનાં બાકળોને પોષણક્ષમ આહાર આપવો.
(૩) પ્રાથમિક શિક્ષણ ઓછામાં ઓછા ૮૦% બાળકો મેળ વે તે જોવું.
(૪) કપરા સંજોગોમાં બાળકોને રક્ષણ આપવું.

:: ભારતમાં બાળમજૂરી નિવારણ : બંધારણીય જોગવાઈઓ ::

ભારતના બંધારણ દ્વારા જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે. બધા જ મૂળભૂત અધિકારો બાળકોને આપવામાં આવ્યા છે.

(૧) ભારતના બંધારણની કલમ–૧૪ મુજબ સમાનતાના અધિકાર હેઠળ (૩) કાયદા સમક્ષ સમાનતાનો અધિકાર અને કાયદાનું સમાન રક્ષણ દરેક માટે આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) સમાનતાના અધિકાર હેઠળ બંધારણની કલમ ૧૫(૩) મુજબ બાળકોના કલ્યાણ માટે ખાસ કાયદાઓ ઘડવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

(૩) શોષણ સામેના અધિકારો હેઠળ કલમ ૨૩ મુજબ મુખ્ય વ્યાપાર, વેઠપ્રથા, બળજબરીપૂર્વક કરવામાં આવતી કોઈપણ પ્રકારની મજૂરી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે.

(૪) શોષણ વિરોધી અધિકાર હેઠળ કલમ–૨૪ માં જણાવ્યા મુજબ ૧૪ વર્ષથી નીચેની વયના બાળકોને ફેકટરીમાં, ખાણમા કે જોખમકારક રોજગારમાં કામ રાખી શકાશે નહીં.

(૫) માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતોમાં કલમ–૨૧ એ અંતર્ગત ૬ થી ૧૪ વર્ષની વય ધરાવતા બાળકોને ફરજીયાત અને મફત પ્રાથમિક શિક્ષણનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે.

(૬) નીતિદર્શક સિધ્ધાંતની કલમ ૩૯(ઈ) હેઠળ રાજય નાની વયનાં બાળકોનો દૂરઉપયોગ ન થાય અને આર્થિક જરૂરીયાતોને કારણે તેમની વય અને પહોંચ બહારના ધંધા કે રોજગાર માટે તેમના ઉપર દબાણ ન થાય તેવી નીતિ અપનાવવામાં આવશે.

(૭) નીતિદર્શક સિધ્ધાંતમાં કલમ ૩૯(એફ) રાજય બાળકોને તંદુરસ્ત, માનવીય અને મુકત વાતાવરણમાં વિકાસ થાય અને તેમનું બાળપણ કે યુવાનીમાં શોષણ કે પરિત્યાગ ન થાય તે માટે વ્યવસ્થા કરશે.

:: ભારતમાં બાળમજૂરી નિવારણ માટેની કાયદાકીય જોગવાઈઓ ::

સ્વતંત્રતા પૂર્વ બાળમજૂરી રોકવા માટેના કાયદાઓ :

(૧) બાળશ્રમ સંહિતા
(૨) કારખાના અધિનિયમ ૧૮૮૧–૧૮૯૧
(૩) ખાણ અધિનિયમ–૧૯૦૧
(૪) ફેકટરી અધિનિયમ–૧૯૧૧
(૫) ભારતીય ખાણ અધિનિયમ–૧૯૨૩
(૬) ફેકટરીને લગતો કાયદો–૧૯૨૬ સુધારેલો
(૭) ભારતીય બંદરગાહ અધિનિયમ–૧૯૩૧ સુધારેલો

:: પાદટીપ ::

(૧) ભારતનું બંધારણ અમદાવાદ, ઉઝમા પબ્લિકેશન, પાના નં. ૧૯ થી ૩૦

આ ઉપરાંત ભારતમાં બાળમજૂરી નિવારણ માટે રાષ્ટ્રિય સ્તરે કાયદાઓ અને નીતિઓની ટૂંકમાં સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

:: સ્વતંત્ર ભારતમાં ::

:: ૧૯૪૮ નો ફેકટરીને લગતો કાયદો ૧૪ વર્ષથી નીચેના બાળકોને ફેકટરીમાં કામ કરવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. ૧૪ થી ૧૮ વર્ષના બાળકો રાત્રે કામ કરી શકે નહીં અને શારીરીક ફીટનેસનું સર્ટિફીકેટ જરૂરી છે.

:: લઘુત્તમ વેતન ધારો ૧૯૪૮, આ કાયદા હેઠળ કામ કરતા મજૂરોને લઘુત્તમ વેતન આપવું જરૂરી છે. તે બાળકોના શોષણને દૂર કરવાનો હેતુસર છે.

:: ૧૯૫૨ નો ખાણોને લગતો ધારો, ૧૮ વર્ષથી નીચેના બાળકો ખાણોમાં કામ કરી શકશે નહીં.

:: બાળમજૂરી નિવારણ કાયદો, ૧૯૮૬, ૧૪ વર્ષથી નીચેના બાળકો આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ ૧૬ જેટલા વ્યવસાયો અને ૬૫ જેટલી પક્રિયાઓમાં બાળમજૂરી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકે છે. બાળકોની જીંદગી અને સ્વાસ્થયને તે જોખમકારક છે.

:: ધી જુવેનાઈલ જસ્ટિસ ઓફ ચિલ્ડ્રન એકટ–૨૦૦૦, ૧૮ વર્ષથી નીચેના બાળકોને આ કાયદા હેઠળ રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. બાળકને મજૂરીએ રાખી શકાશે નહીં.

:: ૨૦૦૬ ઓકટોબરમાં સરકારે ધરેલું ક્ષેત્રો અને શેડ ઉપરના વ્યવસાયો ઉપર બાળમજૂરી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકયો છે.

:: ૨૦૦૮ માં વધુ પડતી ગરમી કે ઠંડી હોય તેવા વ્યવસાયોમાં બાળમજૂરી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકયો છે.

:: મફત અને ફરજીયાત શિક્ષણ ધારો–૨૦૦૯, આ કાયદા હેઠળ ૬ થી ૧૪ વર્ષનાં બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પુરૂ પાડવાનું છે. દરેક ખાનગી સ્કૂલમાં ૨૫% બેઠકો ઉપર વંચિત વર્ગના બાળકોને એડમિશન આપવાનું નકકી કરવામાં આવ્યું છે.

:: ૧૯૪૮ નો કારખાના ધારો જેમાં ઘોડિયાઘરની સુવિધા આપવામાં આવી હતી.

:: ૧૯૮૧ ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અધિનિયમ અંતર્ગત ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

:: ૧૯૭૬ બાળમજૂરી પ્રતિબંધ

:: ભારતમાં પણ બાળકો માટેનું રાષ્ટ્રિય હકકપત્ર : ૨૦૦૩. રાષ્ટ્રિય સ્તરે તેના દ્વારા બાળકોની ચિંતા કરવામાં આવી છે.

:: ૨૦૦૪ માં બંધારણના ૯૩ માં સુધારાથી શિક્ષણના અધિકારને આર્ટિકલ ૨૧(એ) મુજબ હવેથી મૂળભૂત અધિકાર તરીકેનો દરજજો આપવામાં આવ્યો છે.

:: બાળમજૂરી નિવારણ એક સંયુકત પ્રયાસ :

બાળમજૂરીની સમસ્યા માત્ર કાનૂની અને બંધારણીય જોગવાઈથી દૂર કરી શકાય નહીં : તે માટે સંયુકત પ્રયાસ જરૂરી છે. જેમ કે,

(૧) બાળમજૂરો માટે આવાસીય બાળ કેમ્પનું આયોજન કરવામાં આવે,
(૨) ૬ થી ૯ વર્ષની ઉમરનાં બાળકો માટે બ્રિજ કોર્સનું આયોજન કરવામાં આવે,
(૩) આંગણવાડી સુવિધાઓ, ક્રેચ સુવિધાઓ,
(૪) વ્યવસાયીક તાલીમનું અયોજન કરવામાં આવે,

(૫) જરૂરી પાયાની સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે,
(૬) વ્યવસાયલક્ષી તાલીમ આપવામાં આવે,
(૭) સર્વ સંશોધનો બાળમજૂરી નિવારણને ધ્યાનમાં રાખીને ઉપયોગમાં લેવાય,
(૮) સર્વ સરકારી સંશાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે,
(૯) સમુદાય એટલે કે લોક ભાગીદારી જરૂરી છે,
(૧૦) મહિલા કલ્યાણ મંડળોનો સહકાર લઈ શકાય,
(૧૧) પરિવાર નિયોજન યોજનાઓનો અમલ કડક હાથે કરવામાં આવે,
(૧૨) મજૂર કાયદાઓનો અમલ કરવામાં આવે,
(૧૩) બાળમજૂરી નિવારણમાં સહભાગી સર્વ કર્મચારીઓને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે,

:: બિનસરકારી સંગઠનોની ભૂમિકા ::

ભારતમાં વિવિધ બિનસરકારી સંગઠનો બાળમજૂરી અટકાવવા પ્રયત્નશીલ છે.

(૧) બચપણ બચાવો આંદોલન
(૨) ચાઈલ્ડ ફંડ
(૩) કેર ઈન્ડીયા
(૪) તલાશ એસોશિએશન
(૫) ચાઈલ્ડ સાઈટસ એન્ડ યુ
(૬) ગ્લોબલ માર્ચ અગેઈસ્ટ ચાઈલ્ડ લેબર

ભાવનગરમાં ''શૈશવ'' નામની એનજીઓ સંસ્થા બાળ મજૂરી નિવારણ માટે કાર્યરત છે.

:: સંદર્ભગ્રંથોની યાદી ::

(૧) ડૉ. સુશીલકુમાર છિલ્લર તથા ડૉ. મુજુલતા છિલ્લર ભારત બાલ શ્રમ સમસ્યાં એવં સમાધાન, રાહુલ પબ્લિકેશનઈ મેરઠ યુસી. ૨૦૧૩ (હીન્દી)

(૨) પ્રમિલા એચ. ભાર્ગવ, ભાર્ગવ બાળમજૂરી ઉન્મુલન, કિસકા દાયિત્વ? (હિન્દી)

(૩) પ્રા. દિમ્પલ ટી રાવલ, બાળમજૂરી એક સળગતી સમસ્યા. ધી બી. કે. મર્ક. કો. ઓપ. લો, કોલેજ, પાલનપુરના સોવેનિયરમાં પ્રકાશિત આર્ટિકલ.

(૪) ભારતનું બંધારણ અમદાવાદ, ઉઝમા પબ્લિકેશન, પાના નં. ૧૯ થી ૩૦

* કલ્પેશ વી. જાની

Arts (SOCIOLOGY)
Research Zone India
Vol. 4 Issue -(3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -22 - 24
ISSN 2319 - 8168

"દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિક કામદારોની સ્થિતિ" (વાપી જી.આઈ.ડી.સી.નાં સદર્ભમાં)

"દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થળાંતરિત થયેલા ઔદ્યોગિક કામદારોની સ્થિતિ" (વાપી જી.આઈ.ડી.સી.નાં સદર્ભમાં) જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.જેના ભાગરૂપે જે જી.આઈ.ડી.સી.માં કામ કરતા હોય અને જે બીજા રાજયમાંથી સ્થળાંતર કરીને ગુજરાતમાં વાપી ની અંદર રહેતા હોય તેવા ઔદ્યોગિક કામદારોને નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.આ સંશોધનમાં મુલાકાત પધ્ધતિ, પ્રશ્નાવલી, નિદર્શન પધ્ધતિ, નિરીક્ષણ,જેવી પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતુ.અંતે જે લોકો ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરીને આવેલા હોય તેવા ઔદ્યોગિક કામદારોને ખુબ જ સામાજિક,આર્થિક,મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે.આવા લોકોને શરૂઆતનાં દિવસમાં શ્રમધારાની જોગવાઈઓ કરતા વધારાના વેતન વગર વધુ કલાકો શ્રમિકો પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે. જે–તે એકમમાં કામની નિશ્ચિતતા હોય તેના કરતા કામની અનિશ્ચિતતા વધુ હોય તેવા એકમોમાં શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઘણું વધુ જોવા મળે છે.આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા શ્રમિકોમાં પરિવાર સાથે સ્થળાંતર કરવામાં આવતુ હોય તેવુ મોટાભાગે જોવા મળે છે વગેરે જેવા સંશોધનનાં તારણો પણ રજુ કરવામાં આવ્યા છે.

ચાવી રૂપ શબ્દો : સ્થળાંતરિત, ઔદ્યોગિક કામદારો, સ્થિતિ (સામાજિક,આર્થિક,આરોગ્ય વગેરે.)

૨૧મી સદીનાં આરે આવીને ઊભેલો આજનો વૈશ્વિક સમાજ ઔદ્યોગિક સમાજ છે. રાષ્ટ્રનાં અર્થતંત્રમાં જે તે રાષ્ટ્રનાં ઉદ્યોગો દ્વારા થતા ઉત્પાદન અને રોજગારીની ઉપલબ્ધ તકોનું મહત્વ વધ્યુ છે. આ પરિપેક્ષમાં ભારતમા વિકસેલા ઉદ્યોગો અને ઔદ્યોગિક વિકાસ પર દ્રષ્ટિપાંત કરતાં જણાય છે કે આઝાદી પહેલા ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આઝાદી પછી ઔદ્યોકિગક વિકાસ એમ બે ભાગ સ્પષ્ટ પડે છે. ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષથી લઈ પ્રવર્તમાન યુગ સુધી જોઈએ તો આપણા દેશમાં ખેતી અને ઉદ્યોગ જેવી બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સમાજમાં તેની પ્રાધાન્યતાનાં બે મુખ્ય સમાજો જોવા મળે છે. જેવાં કે ખેતી પ્રધાન સમાજ અને ઉદ્યોગ પ્રધાન સમાજ, અન્ય દેશોની જેમજ ભારતમાં પણ ઉદ્યોગીકરણની વ્યાપક પ્રક્રિયા હેઠળ ખેતી પ્રધાન સમાજના સ્થાને ઉદ્યોગ પ્રધાન સમાજ વિકસ્યો છે. સામાજિક વિકાસ અંતર્ગત થયેલા સમાજશાસ્ત્રીય વિચારકોનાં મંતવ્યો પ્રમાણે કોઈપણ વિકાસ પોતાની સાથે સમસ્યાઓ પણ લઈને આવે છે. ઔદ્યોગિક સમાજનાં વિકાસ સાથે પણ અનેક સમસ્યાઓ ઉદભવી છે. જેમાં મુખ્ય સમસ્યાઓ ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા કામદાર વર્ગની છે.

ભારત દેશ આઝાદ થયો ત્યારે દેશની હાલત ગંભીર હતી. ત્યારબાદ દેશનાં વિકાસ માટે આયોજનપંચ દ્વારા વિવિધ પંચવર્ષ યોજનાંઓ અમલમાં મુકવામાં આવી સાથે જ લોકોને વિકાસની તકો ઉપલબ્ધ બની. એ ઉપરાત પર્યાવરણીય સમસ્યાને લીધે લોકો ખેતી ક્ષેત્ર સિવાયનો રોજગાર શોધવા મજબૂર બન્યા અને ઉદ્યોગો તરફ વળ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો ગામડામાંથી શહેર તરફ સ્થાળતરિત થયા અને ઔદ્યોગિક એકમોમાં કામદાર વર્ગની સંખ્યા વધવા લાગી.

ઔદ્યોગિક એકમોમાં કામ કરતા અસંગઠિત કામદારો માટે સરકારે કેટલાક નીતિનિયમોની જોગવાઈ કરી છે.છતા ઔદ્યોગિક એકમોમાંઅસંગઠિત કામદાર માટે સામાજિક,આર્થિક સલામતી,આરોગ્ય જેવી સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળે છે. દેશનાં કુલ કામદારોનાં ૯૦% કામદારો નાના–મોટા ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં તેની સલામતી માટેનાં કોઈ પગલાં લેવામાં આવતા નથી.(Unorganized Workers Social Security Bill-2006)

ભારતમાં ઈ.સ ૧૯૪૦માં લગભગ ૯૦૦૦ કારખાના હતા. તેમાં લગભગ ૧ કરોડ ૭૦ લાખ કામદારો કામ કરતા હતા. બ્રિટીશ શાસનનાં અંત સુધીમાં ૧૮૦૦૦ જેટલા આધુનિક ઉદ્યોગો સ્થપાયા હતા. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે બ્રિટીશ સરકારે ભારતમાં ઔદ્યોગિકરણની સક્રિયનીતિ જાહેર કરી. પરિણામે નવા ઉદ્યોગની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધથી ભારતમાં ઉદ્યોગિકરણને વેગ મળ્યો. જો કે ભારતમાં આધુનિક ઉદ્યોગોની સપ્રમાણ વૃદ્ધિ થયા વિના જુના હસ્ત ઉદ્યોગો અને ગૃહ ઉદ્યોગો ભાંગી રહયા હતા.

* પી.એચ.ડી. સ્ટુડન્ટ (સમાજશાસ્ત્ર) વિરનર્મદ દક્ષીણ ગુજરાત યુનિ. સુરત

ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા કામદારોની પરિસ્થિતિ પણ દિન–પ્રતિદિન ખરાબ થતી હતી. (www.IndustrialRelationsandContract-Labour-in-India.in)

ઇ.સ.૧૯૯૧ પહેલા ગુજરાતમાં નાના પાયાનાં ઉદ્યોગની સંખ્યા ૧,૧૫,૩૮૪ હતી. જે વધીને ઇ.સ.૨૦૦૩ સુધીમાં ૨,૭૮,૬૫૬ થઈ ગઈ હતી. જે વર્ષ ૨૦૧૨ સુધીમાં ૪,૨૦,૫૨૮ જેટલી થય ગઈ છે. માર્ચ ૨૦૦૦ સુધી રજીસ્ટર્ડ એકમોની સંખ્યા ૨,૪૨,૮૭૭ હતી. એમા ૧,૬૯,૨૦ એકમો કાર્યરત છે. ૪૪,૩૨૨ એકમો બંધ થઈ ગયા છે અને ૩૫૬૧ એકમોનો જવાબ નથી. આ નાના ઉદ્યોગને લીધે ૭.૨૪ લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે. એવી જ રીતે મધ્યમ અને મોટા કદનાં ઉદ્યોગની વાત કરીએ તો ઇ.સ.૨૦૦૦ બાદ આવા ઉદ્યોગની સંખ્યા ૨૦૫૯ હતી. જેના લીધે ૩.૭૮ લાખ લોકોને રોજગારી મળી છે. (www.Industrialgujrat.in)

ઔદ્યોગિક કામદારનો પરિચય :–

વર્તમાન ઔદ્યોગિક સમાજ પશ્ચિમી દેશોમાં ખાસ કરીને ઈગ્લેન્ડમાં થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને તેની સાથે થયેલા મહત્વના આર્થિક, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનું પરિણામ છે. ઔદ્યોગિક કામદારનું પ્રવર્તમાન સ્વરૂપ સમજવા માટે તેનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસને તપાસવો ખૂબ જ જરૂરી છે. **મીલર અને ફોક (૧૯૬૪)** ઔદ્યોગિક સમાજની ઉત્ક્રાંતિનો વિગતે ખ્યાલ આપે છે.

ભારતમાં ઔદ્યોગિક કામદારોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧)આઝાદી પહેલાનાં કામદારો અને (૨)આઝાદી પછીનાં કામદારો, ઈ.સ.૧૮૭૯ માં ભારતમાં કુલ ૫૬ જેટલી સુતરાઉ કાપડની મિલો હતી. ૧૮૮૨ માં ભારતમાં ૨૦ જેટલી શણની મીલો હતી. શણની મીલો મોટે ભાગે બ્રિટીશ માલિકોની હતી. પણ તેની અંદર કામ કરતા કામદારો તમામ ભારતીય હતા. આમ, ઔદ્યોગિક કામદારોનો ઈતિહાસ જોઈએ તો ખૂબ જ લાંબો છે. આ ઉદ્યોગની અંદર કામ કરતા લોકોની સંખ્યા પણ વધવા લાગી છે. ભારત સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા આંકડાઓ જોઈએ તો વર્ષ ૨૦૦૬–૦૭ કામદારોની સંખ્યા ૧૦૦૧૯૪૭ હતી. એવી જ રીતે વર્ષ ૨૦૦૭–૦૮ માં આ સંખ્યા વધીને ૧૩૧૩૭૪૨ થઈ ગઈ હતી. આ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૦૮–૦૯ માં આ સંખ્યા ૧૩૭૭૬૧૦ કરતા પણ વધારે જોવા મળે છે. (www.Industrialindia.in) આ આંકડાઓ દર્શાવે છે કે ભારતમાં કામદાર વર્ગ એ ખુબ જ મોટા પાયા ઉપર જોવા મળે છે.

ઔદ્યોગિક કામદારોની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણમાં નબળી જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે ઘરમાં ભૌતિક સુવિધાઓ પણ ઓછી જોવા મળે છે. ઘણા બધા કામદારો પોતાનું વર્તન છોડીને અન્ય જગ્યાએ કામ કરતા હોય એવું પણ જોવા મળે છે. ઔદ્યોગિક કામદારો પોતાનાં વતનથી દૂર રહેતા હોય ત્યારે સામાજિક રીતે પણ પોતાનાં કુટુંબથી દૂર જોવા મળે છે.

ભારત દેશનો આર્થિકવિકાસ વૃદ્ધિ દર પ્રમાણમાં ઝડપથી વધી રહ્યો છે. પરંતુ તેનીસામે રોજગારીની તકો એટલા પ્રમાણમાં વધી નથી. આપણા દેશમાં અર્થતંત્રનાં મુખ્ય બે ક્ષેત્ર છે સંગઠિતક્ષેત્ર અને અસંગઠિતક્ષેત્ર.

સંગઠિત ક્ષેત્રની વિભાવના :–

સંગઠિત ક્ષેત્ર માં સરકારી,અર્ધસરકારી, વહીવટીતંત્રો, કોર્પોરેટ કંપનીઓ, બેન્ક વગેરે એકમોનો સમાવેશ થાય છે. આ ક્ષેત્રમાં ઘણા બધા શ્રમિકો આજીવિકા મેળવી રહ્યાછે. તેઓ સંગઠિત હોવાથી તેમને ઉચા વેતન, સુરક્ષા અને રોજગારીના બીજા લાભો મળે છે.જે અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં કર્મચારી મળતા નથી.

બીજી બાજુ દેશનાં આશરે ૩૭ કરોડથી વધારે શ્રમજીવીઓ છુટાછવાયા અને અસંગઠિતક્ષેત્રે રોજગારી મેળવે છે. સામાન્ય રીતે જેમ જેમ આધુનિક વિકાસ વિસ્તરતો જાય તેમ તેમ અસંગઠિત ક્ષેત્ર સંકોચાતુ જાય અને સંગઠિત ક્ષેત્ર વિકસતું જાય છે. પણ આપણે ત્યાં અત્યારે ઉલટી પ્રક્રિયા દેખાઈ રહી છે. છેલ્લા ૨૩ વર્ષમાં (૧૯૮૩ થી ૨૦૦૬) માં દેશમાં કુલ ૧૧ કરોડ કરતા વધારે રોજગારી ઊભી થઈ જે બધી જ તકો અસંગઠિત ક્ષેત્રે સર્જાય છે. આમ, અસંગઠિત ક્ષેત્રનો વ્યાપ વિસ્તર્યો છે.(www.Industrialindia.in)

અસંગઠિત ક્ષેત્રની વિભાવના :–

અસંગઠિત વિભાગનાં પર્યાય રૂપે અનૌપચારિક, અનિયંત્રિત, અસુરક્ષિત,પરંપરાગત, ગૃહ પર આધારિત, જેની નોંધ કે ગણતરી નથી થતી તે વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અસંગઠિત વિભાગની વિભાવના થોડાક વર્ષો અગાઉ જ રજૂથઈ છે. પરંતુ એ આજે વિશ્વભરમાં ચર્ચાનો મુદ્દો છે.

કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ આપેલ વ્યાખ્યા જોઈએ તો ..

૧. ''અસંગઠિત ક્ષેત્રએ અનૌપચારિક વિભાગ છે કે જેમાં કામની પ્રવૃત્તિઓઅનૌપચારિક થાય છે''

– સ્ટુઅર્ટ ડબલ્યુ. સીન્કેયર

૨. ''અસંગઠિત વિભાગનાં કામદારો એટલે જેઓ કોઈ મર્યાદાઓને લીધે અનેસમાન હેતુઓ માટે સંગઠિત બની શકયા નથી''

– સંજય પી. ઠાકર

૩. ''બધા છૂટક સાહસો અને ગૃહઉદ્યોગો કે જે કાયદા દ્વારાનિયંત્રિત થતા નથીઅને જે વાર્ષિકહિસાબો તૈયાર કરતા નથી તે અસંગઠિત ક્ષેત્ર ગણાય છે''

– કેન્દ્રીય આંકડાશાસ્ત્ર સંસ્થા

ઉપરોકત વ્યાખ્યાઓ તપાસતા જણાય છે કે અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોના હક્ક,ફરજો, કામની શરતો, વેતન,નિયમો વગેરે કદી નિર્ધારીત હોતું નથી. અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં કામદારો અને માલિક વચ્ચેનાં સંબંધો અનૌપચારિક હોય છે. કામદારોનાં દષ્ટિકોણ મુજબ તેઓમાં સંગઠનનો અભાવ, ઓછા વેતનનું પ્રમાણ, કામ માટેની અયોગ્ય પરિસ્થિતિ, વગેરે ઉદ્‌ભવે છે. **૮રાવલ, ચંદ્રિકાબેન કે. (૧૯૯૩)** અસંગઠિત વિભાગમાં સ્ત્રી કામદારો, પાશ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.)

અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં મજૂરોની પરિસ્થિતિ :–

પ્રવર્તમાન યુગમાં સમગ્ર ભારત દેશ અને ગુજરાત રાજયમાં કુલ શ્રમયોગીઓ પૈકી અસંગઠિત શ્રમયોગીઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે. આ શ્રમયોગીઓની અસંગઠિત અવસ્થાને કારણે અને તેઓની માલિકો સાથેની સોદાગીરીની શકિત નહીવત હોવાને કારણે આવા અસંગઠિત શ્રમયોગીઓની આર્થિક, સામાજિક સ્થિતિ અત્યંત નબળી હોઈ આ મજૂરોનાં જીવન–ધોરણમાં સુધારો લાવવા માટે

જુદી જુદી આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આરોગ્યવિષયક કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં છે. પરંતુ, આ મજૂરોમાં જાગૃતિનો અભાવ અને નિરક્ષરતાને લીધે યોજનાઓનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી.

National Sample Survey Organization (NSSO) નો તાજેતરનો અહેવાલ આ મજૂરો વિશે કોઈપણ સમજદાર સભ્ય નાગરીકને ચિંતા ઉપજાવે એવો છે. કેન્દ્ર સરકારનાં મજૂર વિભાગદ્વારા અસંગઠિત મજૂરોનાં હિતોનાં રક્ષણ માટે લઘુત્તમ વેતન ધારો, શ્રમિક વળતરધારો, કર્મચારી રાજય વિમાધારો વગેરે ઘડવામાં આવ્યાં. પરંતુ, અમલવારીમાં જોઈએ તેવું પરિણામ મળ વી શકાયું નથી. ઉદાહરણ તરીકે લઘત્તુમ વતેન ધારો ૧૯૪૮માં ઘડવામાં આવેલએ સમયે દેશની વસ્તી ૩૩ કરોડ હતી. આજે ૩૭ કરોડ તો માત્ર અસંગઠિત મજુરોની સંખ્યાછે, અને આ કાયદામાં લઘુત્તમ વેતન નક્કી કરવા માટેનાં જે પરિણામોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે પણ ચર્ચા માંગી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે ખેત મજરુોનું લઘત્તુમ વતેન આજના દિવસે (૨૦૧૪–નવેમ્બર) દૈનિક રૂા. ૧૫૦/– છે. જે મહિને માત્ર રૂા.૪૫૦૦/– ની થાય. આ આવકમાં કોઈ કટુંબ નો એક જ સભ્ય કમાવનાર હોય તે ગુજરાન કઈ રીતે ચલાવી શકે ? ઉપરાંત ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરમાં કામ રોજગાર માટે સ્થળાંતર થઈને આવતા મજૂરોનેશહેરમાં વધારે ખરાબ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. જેમાં ખાસ તો આરોગ્યની સમસ્યા અને રહેઠાણની સમસ્યા તેઓને સતાવે છે.

આમ,જોઈએ તો અસંગઠિતક્ષેત્રનાં મજૂરોને સમસ્યાઓ તો ઘણી છે માટે મજૂરોને એક જગ્યાએ થી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતરીતથવુ પડે છે.કયારેક એકલા તો કયારેક પરીવાર સાથે આમ,સ્થળાંતરીત થયેલા લોકોની રાજય પ્રમાણેની યાદી નીચે મુજબ છે.

સ્થળાંતરીત થયેલા લોકોની રાજય પ્રમાણેની યાદી (પ્રત્યેક ૧૦૦૦ વ્યકિતદીઠ):–

સૌથી વધારે (શહેરમાં)સિકિકમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા ૫૩૬ અને સ્ત્રીની સંખ્યા૬૨૭ છે.હિમાચલ પ્રદેશમાં પુરૂષની સંખ્યા ૪૫૫ અને સ્ત્રીની સંખ્યા૬૧૮ છે.ઉતરાખંડમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૯૭ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૯૪ છે.છતીસગઢમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૩૦ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૯૦ છે.દિલ્લીમાં પુરૂષની સંખ્યા ૪૩૧ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૨૨ છે.

સૌથી ઓછું (શહેરમાં)મનીપુરમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા ૧૦ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૬ છે.અરૂણાચલ પ્રદેશમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૮ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૭ છે. મેઘાલયમાં પુરૂષની સંખ્યા ૪૨ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૭ છે. અને ગુજરાતમાં તેનું પ્રમાણ (શહેરમાં) પુરૂષ ૨૭૬ અનેસ્ત્રી૪૬૫ જેટલુ છે.

સૌથી વધારે (ગામડામાં)હિમાચલ પ્રદેશમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા ૧૫૩ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૯૨ છે.ઉતરાખંડમાં પુરૂષની સંખ્યા ૧૫૧ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૩૯ છે.દિલ્લીમાં પુરૂષની સંખ્યા ૨૮૨ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૦૭ છે.કેરેલામાં પુરૂષની સંખ્યા ૧૯૫ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૪૫૯ છે.પંજાબમાં પુરૂષની સંખ્યા ૭૪ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫૭૧ છે.

સૌથી ઓછું (ગામડામાં) મનીપુરમાં સ્થળાંતરીત પુરૂષની સંખ્યા૬ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫ છે.અરૂણાચલ પ્રદેશમાં પુરૂષની સંખ્યા ૧૧ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૫ છે.મેઘાલયમાં પુરૂષની સંખ્યા ૩૮ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૯ છે.નાગાલેન્ડમાં પુરૂષની સંખ્યા૬૨ અને સ્ત્રીની સંખ્યા ૯૨ છે.ગુજરાતમાં તેનું પ્રમાણ (ગામડામાં) પુરૂષ ૫૩ અનેસ્ત્રી૫૭૨ જેટલુ છે. **SOURCE : www.migrationindia.in**

અભ્યાસના તારણો :–

(૧) શ્રમધારાની જોગવાઈઓ કરતા વધારાના વેતન વગર વધુ કલાકો શ્રમિકો પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે.

(૨) જે–તે એકમમાં કામની નિશ્ચિતતા હોય તેના કરતા કામની અનિશ્ચિતતા વધુ હોય તેવા એકમોમાં શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઘણું વધુ જોવા મળે છે.

(૩) કામની નિશ્ચિતતા ન હોય તેવા એકમોમાં માલિકોના આગ્રહને કારણે માસિક વેતન ચુકવાતુ હોય તેનું પ્રમાણે દૈનિક વેતન મેળવનારા શ્રમિકોના પ્રમાણ કરતા ઘણું વધારે જોવા મળે છે.

(૪) લાંબા સમયે એક સ્થળે (એકમમાં) કામ કરતા હોય તેવા શ્રમિકોની સંખ્યા ઘણી ઓછી જોવા મળે છે. જે બતાવે છે કે ક્ષેત્રમાં શ્રમિકોનું સ્થળાંતર વધુ છે.

(૫) આ વર્ગના શ્રમિકોમાં નિયત કામના કલાકો કરતા વધુ કલાકો કામ કરાવવામાં આવતુ હોય છતા ઓવર ટાઇમનો પગાર આપવામાં આવતો ન હોય તેવુ જોવા મળે છે.

(૬) આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા શ્રમિકોમાં પરિવાર સાથ સ્થળાંતર કરવામાં આવતુ હોય તેવુ મોટાભાગે જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સ્ત્રોત :–

- રાવલ, ચંદ્રિકાબેન કે. (૧૯૯૩) અસંગઠિત વિભાગમાં સ્ત્રી કામદારો, પાશ્વ પ્રકાશન,અમદાવાદ.
- મણિયાર, બી.જી. (૧૯૯૮) મથૂરોનું અર્થશાસ્ત્રઃ મોર્ડન લો હાઉસ, અમદાવાદ.
- મર્ચન્ટ, આમ્રપાલી (૨૦૦૪) 'ક્રિયાનું સમાજશાસ્ત્ર', યુનિવસિટી ગંથ્ર નિમાર્ણ બોર્ડ,અમદાવાદ.
- દવે, હર્ષિદા(૨૦૦૫) સામાજિક સમસ્યાઓ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,અમદાવાદ
- Joshi Vidhyut (1987) Migrant Labour and Related Issues, Fordand IBM Publishing Co. Pvt. Ltd.
- Desai kiran (1990) Labour union activity in surat.A sociological study of surat textile workers union in Gujarat . (M.phil Dissertation) South Gujarat University,Surat

* પંચાલ કુન્તલ એમ.

Arts (SOCIOLOGY)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -25 - 28
ISSN 2319 - 8168

ઔદ્યોગિક કામદારોની પરિસ્થિતિ નો અભ્યાસ

માનવીની ભૌતિક જરૂરિયાતોએ ઔદ્યોગિકરણને ખુબ પ્રોત્સાહન આપ્યુ છે. ઔદ્યોગિકરણને કારણે વિકાસ જરૂર થયો છે પરંતુ વિકાસની સાથે–સાથે અનેકવિધ સમસ્યાઓ પણ ઉભી કરી છે જેવી કે પર્યાવરણીય સમસ્યા, આરોગ્યની સમસ્યા, આર્થિક સમસ્યા, બેકારીની સમસ્યા, શારીરિક શોષણની સમસ્યા વગેરે..

ભારતમાં બેકારીનું પ્રમાણ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. આથી તેઓ અલગ–અલગ પ્રકારની મજુરીકામ કરતા હોય છે. ઉદ્યોગનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો હોય તો તેમાં કામ કરતા મજૂર એ પાયો છે. જેમ કે, કોઈ ઈમારત બનાવવી હોય તો શરૂઆતમાં પાયાનું ખુબ મહત્વ છે તેવી જ રીતે ઉદ્યોગમાં મજુર એ પાયાનું અંગ માનવામાં આવ્યુ છે. પરંતુ મજુર માટે યોગ્ય સવલતો જેવી કે હોસ્પિટલ, સ્કુલ, મનોરંજનની સેવાઓ, પોષણયુકત ખોરાક વગેરે મળી રહેવા જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં પણ ઉદ્યોગમાં માલિકો મજુરોનું શારીરિક, માનસિક, આર્થિક વગેરે પ્રકારનું શોષણ કરતા હોય છે.વર્તમાન સમયમાં યાંત્રીકરણને કારણે વીજળી અને ડીઝલથી ચાલતા ભારે મશીનોની શોધ થઈ. જેમાં ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન તો વધ્યુ પણ સાથે અનેક નવીન સમસ્યાઓ ઉદ્‌ભવી જેમ કે, મજૂરો પાસેથી વધારે મજૂરીકામ કરાવવાની માલિકની વૃતિ, માનસિક સમસ્યા, સામાજિક સમસ્યા, શૈક્ષણિક સમસ્યા, આરોગ્ય અને વ્યસન વિષયક સમસ્યા વગેરેનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યુ છૈ.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભાવનગર ચિત્રા જી.આઈ.ડી.સી.માં કામ કરતા મજુરોની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ''નો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે.

મજૂરીકામ કરતા કુટુંબોની આર્થિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.

મજૂરીકામ કરતા મજૂરોની સામાજિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.

ઔદ્યોગિક મજૂરોનાં વ્યવસાયમાં સરકારની અનેક કાયદાકીય જોગવાઈઓ હોવા છતા પરિસ્થિતિ વિકટ છે.ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કામ કરતાં મજૂરો પોતે કાચા રહેઠાણોમાં વસવાટ કરે છે જયાં તેમને કોઈ પ્રાથમિક સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.તેમાં પણ કામના સ્થળે અસલામતી, વેતનની સમસ્યાઓ આ મજૂરો માટે પડયા પર પાટું જેવો ઘાટ ઘડે છે.સંગઠનની ભૂમિકા પણ ઔદ્યોગિક મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવામાં મહત્વની છે. પરંતુ અહીં જોઈ શકાય છે કે સંગઠનો અંગે પણ મજૂરોમાં જાણકારીનો અભાવ છે.આમ છતાં સરકાર અને સંસ્થાઓએ અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં બાંધકામ મજૂરોની સમસ્યાઓનાં ઉકેલની દિશામાં ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે.

ભારત ઔદ્યોગિક દેશ છે. પૂર્વ ઔદ્યોગિક સમાજ અથવા ઔદ્યોગિક વિકાસ પામ્યો એ પહેલાનો સમાજ આ બન્ને સમાજોની ચર્ચા કરી ઉદ્યોગીકરણ એક પ્રક્રિયા છે. ઔદ્યોગિકરણ એટલે યંત્રમાં પરિવર્તન એ એવુ નથી પરંતુ ઔદ્યોગિકરણ ખરેખર તો ઉત્પાદનના કામના કે માનવકામના સ્થાને યંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેને ઔદ્યોગિકરણ કહેવાય. ૧૮મી સદીમાં ઔદ્યોગિકરણનો તબકકો ઈગલેન્ડમાં શરૂ થયો. એ પછી બધા દેશોમાં તેની શરૂઆત થઈ. ૧૯મી સદીના અંતમાં વિકાસની ગતિમાં ઝડપી વધારો થયો અને ભારતમાં ઔદ્યોગિકરણની પ્રક્રિયા આમ તો ન કહેવાય. અભ્યાસો કહે છે કે તેમને ક્રાંતિ કહેવાય.

ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ પહેલાનો સમાજ અસ્તિત્વમાં હતો. પરંતુ તે પરિવર્તનશીલ ન હતો. સમાજ પરિવર્તનશીલ હોય છે. પરંતુ આપણા ભારત દેશની ગતિ મંદ પ્રકારની છે. તેની પાછળના ઘણા બધા કારણો જવાબદર છે. સામાજિક પરિસ્થિતિઓ અને સામાજીક વ્યવસાયને અભ્યાસુઓ જવાબદાર ગણે છે. વાહન વ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહાર વગર ઉદ્યોગ શકય નથી. ઉદ્યોગીકરણ પહેલાનો સમાજ ખેતી ઉપર આધારિત હતો. ૭૦% લોકો ખેતી ઉપર વનનિર્વાહ ચલાવતા હતા.

ગાર્ગીલના મત મુજબ ૧૯મી સદીના પ્રારંભ સુધી ભારતમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ હસ્તઉદ્યોગ હતો. ઉપલા અને સમૃધ્ધ વર્ગમાં તે

*પી.એચ.ડી.વિદ્યાર્થી–હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉતર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,પાટણ

પ્રચલિત હતો. ઉચ્ચ વર્ગની વ્યકિતઓ જરૂરિયાતો હસ્ત ઉદ્યોગને મોજશોખ કરવામાં વાપરતા હતા.

માનવીની ભૌતિક જરૂરિયાતોએ ઔદ્યોગિકરણને ખુબ પ્રોત્સાહન આપ્યુ છે. ઔદ્યોગિકરણને કારણે વિકાસ જરૂર થયો છે પરંતુ વિકાસની સાથે–સાથે અનેક વિધસમસ્યાઓ પણ ઉભી કરી છે જેવી કે પર્યાવરણીય સમસ્યા, આરોગ્યની સમસ્યા, આર્થિક સમસ્યા, બેકારીની સમસ્યા, શારીરિક શોષણની સમસ્યા વગેરે..

ભારતમાં બેકારીનું પ્રમાણ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જોવા મળ છે. આથી તેઓ અલગ–અલગ પ્રકારની મજુરીકામ કરતા હોય છે. ઉદ્યોગનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો હોય તો તેમાં કામ કરતા મજૂર એ પાયો છે. જેમ કે, કોઈ ઈમારત બનાવવી હોય તો શરૂઆતમાં પાયાનું ખુબ મહત્વ છે તેવી જ રીતે ઉદ્યોગમાં મજુર એ પાયાનું અંગ માનવામાં આવ્યુ છે. પરંતુ મજુર માટે યોગ્ય સવલતો જેવી કે હોસ્પિટલ, સ્કુલ, મનોરંજનની સેવાઓ, પોષણયુકત ખોરાક વગેરે મળી રહેવા જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં પણ ઉદ્યોગમાં માલિકો મજુરોનું શારીરિક, માનસિક, આર્થિક વગેરે પ્રકારનું શોષણ કરતા હોય છે.

વર્તમાન સમયમાં યાંત્રીકરણને કારણે વીજળી અને ડીઝલથી ચાલતા ભારે મશીનોની શોધ થઈ. જેમાં ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન તો વધ્યુ પણ સાથે અનેક નવીન સમસ્યાઓ ઉદ્‌ભવી જેમ કે, મજૂરો પાસેથી વધારે મજૂરીકામ કરાવવાની માલિકની વૃતિ, માનસિક સમસ્યા, સામાજિક સમસ્યા, શૈક્ષણિક સમસ્યા, આરોગ્ય અને વ્યસન વિષયક સમસ્યા વગેરેનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યુ છે.

કામદાર વિકાસ ઈતિહાસ :–

કામદાર સંઘના મૂળ શોધીએ તો પૂર્વ ઔદ્યોગિક કાળ દરમિયાન જોવા મળતી ગીલ્ડ વ્યવસ્થા નામની ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાં રહેલા જોવા મળે છે. આ વ્યવસ્થા હેઠળ–વિવિધ કલા / કામગીરી કરતા કામદારો અલગ–અલગ ગીલ્ડમાં (કારીગર મંડળો) સંગઠિત થયેલા હતા. તથા પોતાની ગીલ્ડ દ્વારા નિધારીત ધોરણો પ્રમાણે ઉત્પાદન કાર્ય કરતા હતા. ગીલ્ડ તેના સભ્ય કારીગરોનાં આર્થિક હિતોનું રક્ષણ તથા સંવર્ધન કરતી હતી. ખાસ કરીને વેપારીઓ સામે તેમના અતિક્રમણ સમયે ગીલ્ડ સભ્ય કામદારોનું તેમની કારીગરીનું રક્ષણ કરતી હતી. પરંતુ આધુનિક કામદાર સંઘ એ ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલી ઔદ્યોગિક કાંન્તિની ઉપજ છે. કારણ કે આ કાંતિએ વિશાળ પાયા ઉપરના ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા જેમાં ખુબ જ મોટી સંખ્યામાં કામદારો એક જ ઉત્પાદન સ્થળ ઉપર ભેગા થઈ સમાન ધ્યેયો માટે રોજ રોજ આંતરક્રિયા કરતા તેમની વચ્ચે સંગઠન રચાયું. જે ૧૬૮૮ સુધી કામદાર સંઘોની રચનાને એક કાવતરા તરીકે ગણવામાં આવ્યું. તથા બ્રિટિશ કાનૂન દ્વારા પ્રતિબંધિત હતી. ખ્રિસ્તી સમાજવાદીઓએ ઉત્પાદકોમાં સહકારી ચળવળ પ્રેરિત કરી અને તેમાં અન્વયે ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળીઓ રચાઈ હતી. યુરોપમાં મૂડીવાદી ઢ બે થયેલા ઔદ્યોગિક વિકાસ હેઠળ ઉદ્યોગોના માલિક દ્વારા કામદારોનું જે ભયંકર શોષણ થયું હતું. તેની સામે કામદારોમાં વર્ગ સભાનતા ઉભી કરી ક્રાંતિકારી શ્રમિક ચળવળ દ્વારા તેમને શોષણ માંથી મુકત કરવા માટે કાર્લ માર્કસે આવાહન કર્યું હતું. સમાજવાદી તથા સામ્યવાદી વિચારસરણી દ્વારા દેશોનાં કામદારોમાં સંગઠન રચવામાં આવ્યા. જે આધુનિક કામદાર સંઘોના સ્વરૂપ હાલમાં જોવા મળે છે.

ઉદ્યોગનો અર્થ:–

સામાન્ય અર્થમાં ઉદ્યોગ એટલે જેમા માનવ જરૂરીયાતોની વસ્તુઓનું ઉપાર્જન કરવામાં આવે છે તથા તેમાથી ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો માનવી પોતાની આવશ્યકતાઓ સંતોષવામાં ઉપયોગ કરે .દા.ત બિસ્કિટ ,બુટ,ચપ્પલ,ચોકલેટ ,કપડા વગેરે.આમ ઉદ્યોગ મારફતે માનવી પોતાની તમામ આવશ્યકતાઓને સુલભ બનાવી શકે છે.આથી ઉદ્યોગો માનવી સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે અભિન્ન રીતે જોડાયેલા જોવા મળે છે.

ઔદ્યોગિકરણનો અર્થ

ચીજ વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં ઉર્જાનાં સજીવ સ્ત્રોતો તરીકે માનવી અને પશુના ઉપયોગથી ચાલતા સાધનોના સ્થાને ઉર્જાના નિર્જિવ સ્ત્રોત જેવા કોલસો,પેટ્રોલ,વરાળ,વીજળી ,અણુ શકિતથી ચાલતા સાધનોનો ઉપયોગ થાય તેને ઔદ્યોગિકરણ કહેવાય.

કામદારનો અર્થ

" આર્થિક વળતરની અપેક્ષાથી જે લોકો ઉત્પાદકીય હેતુ માટેનો પ્રયાસ કરે છે. તેવા લોકોને કામદાર કહી શકાય "

આમ કામ એ સાર્વત્રિક સામાજિક પ્રવૃત્તિ છે. જે આર્થિક મનોવૈજ્ઞાનિક હેતુસર કરવામાં આવતી હોય છે. આર્થિક કામ

અથવા કાર્ય એ કોઈ પણ ઉપયોગનું કેન્દ્રબિંદુ છે.

ઓદ્યોગિક કામદારોની સામાજિક પરિસ્થિતિ (પરિવર્તનનાં સંદર્ભે)

૧) કુંટુંબ વ્યવસ્થામાં આવેલ પરિવર્તન :

સંયુકત કુંટુંબ વ્યવસ્થા તુટવા લાગી અને તેના સ્થાને વિભકત કુંટુંબ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી કુંટુંબની ભૂમિકા અને માળ ખું નાનું, સાદુ તથા સંકુચિત બનવા લાગ્યું. સ્ત્રી પુરૂષો ઉપર વડાનું આધીપત્ય નબળું પડે છે. સંતાનો અને માતાપિતાના સંબંધોમાં પરિવર્તન આવે છે.

૨) સામાજિક વલણોમાં ફેરફાર :

ભારત જેવા પરંપરાગત સમાજમાં લોકોમાં માનસ પરિવર્તન થાય છે. તથા તેમના સામાજિક વલણો બદલાય છે. સામાજિક વલણોમાં આધ્યાત્મવાદીના બદલે ભૌતિક વાદી

વલણ વિકસે છે. પરંપરાગત ભાવનાવાદી વલણના બદલે બુધ્ધિવાદી અને તર્કયુકત બન્યા છે.

૩) ધાર્મિક શ્રધ્ધા અંગેનો ખ્યાલ :–

પરંપરાગત ધાર્મિક અંધશ્રધ્ધા તથા ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકતાના સ્થાને તેઓમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ તથા બિનસાંપ્રદાયિકતાનો વિકાસ થયો છે. છતાં અલ્પ શિક્ષણના કારણે આજે પણ ઔદ્યોગિક કામદારોમાં અંધશ્રધ્ધાનો નાશ થયો નથી.

૪) ઔદ્યોગિક સામાજિક સ્તરચના :–

ઔદ્યોગિક સમાજની સ્તરરચનાના પાયાના આધારો અને તેની આગવી રચનાને પ્રભાવી કરી તેમાં પરિવર્તન લાવે છે. ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં જોઈએ તો જ્ઞાતિના જન્મગત અર્પિત દરજજાના બદલે આધુનિક વ્યવસાય તથા શિક્ષણને આધારે મળ તા પ્રાપ્ત દરજજાનું મહત્વ વધતા પરંપરાગત કોટી કૂમમાં ખુલ્લાપણું આવે છે.

૫) સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને લગ્ન સંસ્થામાં પરીવર્તન :–

ઔદ્યોગિક સમાજે પરંપરાગત સમાજની સ્ત્રીઓને ઔદ્યોગિક એકમો અને તેની સાથે જોડયેલ સેવાઓમાં રોજગારી આપી પુરુષ વર્ગ ઉપરની તેમની આધારીતતા ઓછી કરી છે. તેમની હરવા ફરવાની વાતચીત કરવાની તથા આર્થિક કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રતામાં વધારો કરી તેમને સામાજિક સ્થાન અને દરજજામાં સુધારો કર્યો છે. ખાસ કરીને જિવનસાથીની પસંદગી કરવામાં, શિક્ષણ લેવાની બાબતે તથા બીજા અનેક ક્ષેત્રોમાં નિર્ણય લેવાનું વધારે સરળ તથા સલામત બનાવ્યું છે.

૬) શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ :–

શિક્ષણ એ પરિવર્તન લાવવા માટેનું એક મહત્વનું પરિબળ છે. ઔદ્યોગિક માનવ સમાજમાં શહેરોમાશિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેની સરખામણીમાં ગ્રામીણ શિક્ષણમાં ખાસ વધારો થયો નથી. જેમાં ખાસ કરીને ઉદ્યોગમાં કામ કરતો કામદાર વર્ગ જેઓ શિક્ષણ ખુબ જ ઓછા પ્રમાણમાં મેળ વતો થયો છે.

૭) સામાજિક સંબંધો :–

ઔદ્યોગિક સમાજમાં ઉદ્‌ભવ અને વિકાસની સાથે ઔદ્યોગિક સંબંધોનો વિકાસ થયો છે. કૌટુંબિક સંબંધોમાં નિકટતા ઘટી છે. જયારે ઔદ્યોગિક સંબંધોમાં કામદારો વચ્ચે સંબંધો વધારે ગાઢ બન્યા છે અને માલિકો સાથેના થોડા સંઘર્ષભર્યા બન્યા છે.

૮) જ્ઞાતિના વ્યવસાયમાં થયેલ પરિવર્તન :–

ઔદ્યોગિક સમાજને લીધે જ્ઞાતીના બંધનો વ્યવસાય ઉપર ઢીલા પડયા છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર એ એક ખુલ્લુ ક્ષેત્ર છે. જેમાં કોઈપણ જ્ઞાતીનો વ્યકિત જોડાઈ શકે છે. વ્યકિત પોતાની જ્ઞાતિનો પરંપરાગત વ્યવસાય છોડી, આધુનિક નોકરીઓ તથા ઔદ્યોગિક વ્યવયાયો અપનાવે છે.

૯) રહેઠાણ વ્યવસ્થા :–

ઉદ્યોગોનો વિકાસ શહેરોમાં થયો છે. આથી વ્યકિતને પોતાના કુટુંબનાા રહેઠાણથી દૂર શહેરમાં રહેવા માટે જવું પડે છે. પરિણામે શહેરોમાં ઔદ્યોગિક વસાહતો અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેમાં આ ઔદ્યોગિક વસાહતોમા સગવડતાઓનાં અભાવે ગંદા વસવાટથી અસ્વચ્છતા પેદા થાય છે. જેના પરિણામે કામદારોના આરોગ્યનું સ્તરકથળતું રહે છે.

આ ઔદ્યોગિક કામદારો અને માનવ સમાજનો વિકાસ સતત વેગ પકડતો જાય છે. હસ્ત ઉદ્યોગના અંત સાથે ઔદ્યોગિક વિકાસ સતત થતો રહયો જેમાં એક નવો જ ઔદ્યોગિક માનવ સમાજ વિકાસ પામ્યો છે. જેના પરિણામે કામદારોના આરોગ્યનું સ્તર કથળતું રહે છે.

ઔદ્યોગિક કામદારો અને આર્થિક વ્યવસ્થા :–

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પરિણામે સમગ્ર આર્થિક વ્યવસ્થાનાં પરિવર્તન આવ્યું છે. પહેલાના ઉદ્યોગો ઘર ગામ કે શહેર પુરતા મર્યાદિત હતા. પરંતુ હવે ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનું ક્ષેત્રની વાત કરીએ તો દેશનું આર્થિક સ્તર ઉદ્યોગોના કારણે મજબુત બન્યું છે. ઉદ્યોગોના પરિણામે અન્ય નાના–મોટા વ્યવસાયો લોકોને મળી રહે છે. નવી–નવી નોકરીની તકોમાં બિનજરૂરી લોકો ઉદ્યોગ તરફ આકર્ષાયા છે. આ સંદર્ભે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા જોડાયેલો કામદાર વગની આર્થિક સ્થિતિ કેવી રહી છે. તેમજ તેમાં કેવા કેવા પરિવર્તનો આવેલા જોવા મળે છે. જે નીચેના કેટલાક મુદ્રાઓ દ્વારા સ્પસ્ટ થાય છે.

૧)વ્યાવસાયિક પરિવર્તન ૨)શ્રમવિભાજનનો વિકાસ ૩)આર્થિક સંબંધોમાં ફેરફાર ૪)ઉચ્ચ સ્તરીય વન ધોરણોનો વિકાસ ૫)કામદાર વર્ગનું શોષણ અને દુરદેશીપણું ૬) પરંપરાગત વ્યવસાયમાં પરિવર્તન૭)ઉદ્યોગોના પરિણામે આવકના અન્ય સ્ત્રોતોનો વિકાસ આમ ઔદ્યોગિકરણના પરિણામે કામદારો વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કેવા કેવા પરિવર્તનો જોઈ શકાય છે. તેમજ પરંપરાગત વ્યવસાયનું આર્થિક વ્યવસાયમાં કઈ રીતે રૂપાંતર થયું છે. અને આર્થિક વ્યવસ્થાનું માળખું બદલાયું છે. જે ઉપરોકત ચર્ચાને આધારે જોવા મળે છે.

ઉપસંહાર :–

ઔદ્યોગિક મજૂરોનાં વ્યવસાયમાં સરકારની અનેક કાયદાકીય જોગવાઈઓ હોવા છતા પરિસ્થિતિ વિકટ છે.ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કામ કરતા મજૂરો પોતે કાચા રહેઠાણોમાં વસવાટ કરે છે.જયા તેમને કોઈ પ્રાથમિક સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.તેમાં પણ કામના સ્થળે અસલામતી ,વેતન ની સમસ્યાઓ આ મજૂરો માટે પડયા પર પાટુ જેવો ઘાટ ઘડે છે. સંગઠનની

ભૂમિકા પણ ઔદ્યોગિક મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવામાં મહત્વની છે.પરંતુ અહીં જોઈ શકાય છે કે સંગઠનો અંગે પણ મજૂરોમાં જાણકારીનો અભાવ છે. આમ છતા સરકાર અને સંસ્થાઓએ અસંગઠિત ક્ષેત્રનાં મજૂરોની સમસ્યાઓનાં ઉકેલની દિશામાં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે.પરંતુ હજુ ઘણુ કરવાનું બાકી છે.અહી કામદારોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રમાણ નહીવત છે. ૬.૭% કામદારોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ જોવા મળે છે. અહી કામદારો ઉદ્યોગની આજુબાજુમાં કાચા મકાનોમાં વસવાટ કરે છે.આજુબાજુમાં કચરાના ઢગલાઓ જોવા મળે છે.જેના પરિણામે રોગોનું પ્રમાણ વધે છે.આ વ્યવસાયમાં કામ કરવાથી કામદારોની પ્રાથમિક જરૂરીયાતો સંતોષાઈ શકે છે.પરંતુ ગુણવત્તાવાળુ જીવન આ લોકો જીવી શકતા નથી કામદારોએ આર્થિક મજબુરીના કારણે કારખાના સુધી ચાલીને જવુ પડે છે.અને આ કામદારો સંયુકત કુટુંબમાં વસવાટ કરે છે.તેમજ કુટુંબની જવાબદારી પોતાના પર હોય છે.આ લોકોમાં અંધશ્રધ્ધાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.સામાજિક તેમજ ધાર્મિક પ્રસંગોના કારણે કારખાનાંમાં ગેર હાજરી પણ જોવા મળે છે.તેમજ માલિકો દ્વારા કામદારોનું શોષણ પણ થાય છે.આ દિવસે ને દિવસે કામદારોની પરિસ્થિતિ કથળતી જાય છે.

સંદર્ભસુચી

- ત્રિવેદી, જય પ્રકાશ એમ(૨૦૦૧) ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર,યુનિવર્સિટી ગ્રથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજય,અમદાવાદ
- ઉચાટ,ડી.એ (૨૦૦૯) શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પધ્ધતિશાસ્ત્ર,પારસ પ્રકાશન, રાજકોટ.
- ગીરી,વી.વી.(૧૯૬૮)ભારતીય કામદાર સમસ્યાઓ,આસીદ પ્રકાશન ઘર, મુંબઈ શાહ,જે.કે..(૨૦૦૫) ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

* ચૌધરી જીતેન્દ્રકુમાર બી.

Arts (SOCIOLOGY)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -29-31
ISSN 2319 - 8168

"ભાવનગર શહેરમાં અસંગઠીત કામદારો તરીકે મહિલાકૂલી"

હિંદમાં જયારે સરકાર તેમજ ધનાઢય વર્ગ નફા–નુકશાનની ગણતરી કરી રહયા હતા. ત્યારે કાઠિયાવાડના ભાવનગરમાં રેલ્વે બંધાવાની શરૂઆત થઈ હતી. આમ છતાં રેલ્વે બાંધકામમાં આ ધનાઢય વર્ગો મૂડી રોકવા તૈયાર ન હતા ત્યારે ભાવનગર રાજયમાં રેલ્વે બાંધકામની શરૂઆત માટે દિવાદાંડી બન્યા, તે હતા, ભાવનગર રાજયના તખ્તસિંહ અને તેના દિવાન ગગા ઓઝા. આ બે મહાદાતાઓએ રાજયમાં નવપરિવર્તન લાવવા આ આર્થિક જવાબદારી સ્વિકારી અને રેલ્વે બંધાવવાની સંપૂર્ણ તૈયારીઓ પોતાના શિરે લીધી. તેમની આ તૈયારીઓ આગળ જતાં દિર્ઘદ્રષ્ટિ સાબીત થઈ.

ઈ.સ.૧૮૭૮ના માર્ચ મહિનામાં રેલ્વે બાંધકામ શરૂ થયું. અને આ રીતે રેલ્વે બાંધકામની શરૂઆત સૌરાષ્ટ્રમાં સૌ પ્રથમ ભાવનગર રાજયએ કરી.

ભાવનગર રેલ્વે સ્ટેશનની સ્થાપના થયે ૧૨૭ વર્ષ પૂર્ણ થવા આવ્યા. આ વર્ષો દરમિયાન ભાવનગર રાજય સરકાર હસ્તક પણ બની ગયું. આ લાંબા સમયાંતરે કેટલાક કર્મચારીઓ આ ભાવનગર રેલ્વે સ્ટેશન પર કામગીરી બજાવતા હતા. જેમાં તેઓ પોતાના કાર્યસ્થાનની અસ્થિરતાને કારણે વર્ષો વર્ષ રહી શકયા નહી. અને જેઓનું કાર્યસ્થાન સ્થિત્યાત્મક રહી ગયું. તે હતા, અસંગઠિત કુલી કામદારો જે આ સંશોધનના મુખ્ય કેન્દ્ર બિદું છે. મહિલા કુલી કામદારોની મુખ્ય વિશેષતા એ રહી છે કે, તેઓ આ માલ–સામાન ઉપાડવાનું આર્થિક વળતરવાળું કાર્ય પેઢી દર પેઢી એટલે કે, વંશાનુગત કરે છે. આ ઉપરાંત મહિલા કુલીઓ પોતાનું વારસાગત કાર્ય દિકરીઓ કરતાં વહુઓને સોંપવાનું પસંદ કરતી હતી. જે અગાઉના સંશોધનમાં નોંધાયું છે. જયારે અત્યારની વર્તમાન મહિલા કુલીઓ આ કાર્ય વહુને સોંપવા કરતાં બેકાર દિકરાઓને આ કાર્ય સોંપવાનું વધુ પસંદ કર્યુ છે.

• yMktdkrXík fo÷e fk{ËkhkuLkeMk{swíke :

''રેલ્વે સ્ટેશન પર રેલ્વે મુસાફરોના માલ–સામાન જયારે તેમના દર્શાવ્યા અનુસાર કોઈ નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચાડતા હોય તે વ્યકિતઓને કૂલી કામદાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેને સીધું મુસાફરો દ્વારા આપવામાં આવતું હોય છે.''

• yMktdkrXík {m÷k fo÷e fk{ËkÞ - rðxkÞÃkMktËdke :

ભારતના અન્ય રાજયો કરતાં ઘણા સૂઝ અને સમજ દ્વારા બનેલી એક સંસ્કારી નગરી 'ભાવનગર' જેમાં રાજવીઓ અને રાજવીઓના દિવાનોએ પોતાની દિર્ઘદ્રષ્ટિઓ સેવી હતી. આ નગરીમાં એક એવો દુઃખદ પ્રસંગ બન્યો. જયારે લોકો ભૂખમરાનો ભોગ બન્યા, આ સમય હતો ઈ.સ.૧૮૭૮ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રના અન્ય દુષ્કાળ રહીત રાજયોને મદદ કરવા વહેલી તકે રેલ્વેનું બાંધકામ જરૂરી બન્યું અને ત્યારના રાજવીએ કામદારોને ઝડપી કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપી, દુષ્કાળનો સમય જતાં કામદારોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો. આ કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ જરૂરીયાત સ્ત્રી–પુરૂષો જે બાંધકામોમાં પખાલ દ્વારા પાણી ભરી ગુજરાન ચલાવતા તેઓને આ કાર્ય સોંપાયું. આ લોકો રેલ્વેના મુસાફરોના માલસામાન ઉંચકી નિશ્ચિત જગ્યાએ ખસેડવાનું કાર્ય કરતા પરંતુ વળતર પૂરતું ના મળ તા ધીમે–ધીમે સમય જતાં પુરૂષોની સંખ્યા ઘટવા લાગી. રહી માત્ર મહિલાઓ. આ પખાલ ઉંચકનારી મહીલાઓ હતી ''ભોઈ'' જ્ઞાતિની. જેમની કામગીરી પેઢી દર પેઢી રહી. તેમના આ કાર્યને રાજવીઓ દ્વારા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું.

સ્વાતંત્ર્યતા બાદ રેલ્વેનું રાષ્ટ્રીયકરણ ૫ મી જાન્યુઆરી. ૧૯૫૧માં થયું. ત્યાર બાદથી જ રેલ્વે અસંગઠિત મહિલા કૂલી કામદાર તરીકે તેમની કામગીરી જળવાઈ. ભાવનગર શહેર સિવાય ગુજરાતના અન્ય કોઈપણ રેલ્વે સ્ટેશનો પર મહિલા કૂલી કામદારો જોવા મળતા નથી. આ કાર્ય રાજવીરો તરફથી ભોઈ (રાજપૂત) જ્ઞાતિની મહિલાઓને મળેલી અનમોલ દેણગી બની, જે વર્તમાન સમયમાં આર્થિક સ્વરૂપે અભિષાપ બની ચૂકી છે. આ કાર્યને મહિલા કૂલીઓ માત્ર મજબુરીનું નામ આપે છે.

• yMktdkrXík {m÷k fo÷e fk{ËkhkuLkku yÇkMk fhðkLkku {wÏnu÷kw:

- ❖ અસંગઠિત મહિલા કૂલી કામદારોમાં મહિલાઓનું ઘટતું જતું પ્રમાણ.
- ❖ અસંગઠિત મહિલા કૂલી કામદારો પોતાના ભાવિ

* એમ.એ., બી.એડ, એમ ફીલ.

પેઢીના આ કાર્યમાં વહુઓની સરખામણીમાં બેકાર દિકરાઓને જોડવા ઈચ્છે છે.

- ❖ એક બાજુ મહિલા કુલીઓને રાજવીઓ તરફથી મળેલા કુલી માટેના બેઝનો ગર્વિષ્ટ અનુભવ તો બીજી બાજુ અસંતોષકારક આર્થિક વળતર મળતા અનહદ અફસોસ.
- ❖ આ કાર્યમાં ઘટતી જતી અવકાશી રોજી.
- ❖ વૃધ્ધા મહિલા કૂલી કામદારોને મળતી અવકાશી રોજી અને તેની સરખામણીમાં યુવા મહિલા કૂલીઓની અવકાશી રોજીનું પ્રમાણ વધુ કે ઓછું ?
- ❖ મહિલા કૂલીઓનું અન્ય કામગિરી તરફનું વધતું જતું પ્રમાણ.

• yMktdkrXík {m:k fw:e fk{Ekhku Lke Mkk{krsf - ykŠÚkf ÃkkÕf¾qr{fk : (Mkk{kSf ÃkrhÂMÚkík e)

મહિલાકૂલી કામદારોની એક બાબત ઘણી નોંધનીય છે અને તે છે, તેમની જ્ઞાતી. દરેક મહિલાકૂલી કામદારો ભોળ(રાજપૂત) જ્ઞાતિની છે. ભોઈ જ્ઞાતિ વિષગક તેમજ માનવા અનુસાર તેમના પૂર્વજો અયોધ્યાથી ભાવનગર આવ્યા હતા, અને તેઓ પખાલ દ્વારા બાંધકામના સ્થળે પાણી પહોંચાડવાનું કામ કરતા, રેલ્વેનું કામ પૂર્ણ થતાં તેમને આ કામગિરી તે સમયના રાજવી દ્વારા સોપાયી.

સમગ્ર રાષ્ટ્રોમાં જોઈએ તો, ઘણા કાર્યોમાં લૈગિક તફાવતો જોવા મળે છે, પરંતુ ભાવનગર શહેરના કૂલી કામદારોમાં કામ અથે લૈગિક તફાવતો નહીવત તફાવતો જોવા મળે છે. આ રેલ્વે સ્ટેશન પર મહિલા કૂલી વર્ષોથી કાર્યરત છે. પરંતુ અહીં છેડતી કે અન્ય દ્વારા દ્વિઅર્થી વાકય પ્રયોગ અથવા અવ્યવહારીક બનાવ આ મહિલાકૂલીઓ સાથે કયારેય બન્યો નથી, તદઉપરાંત અહીં ૬૦ વર્ષથી વધુ વય ધરાવતી મહિલાઓ માલ–સામાન ઉંચકવાનું કામ કરે છે. જેમનું પ્રમાણ ૧૮% છે તેમજ ૪૬ થી વધુ વય ધરાવતી મહિલાકૂલીઓની અવકાશીરોજીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળ્યું છે, જેમાં વૃધ્ધા મહિલા પોતાનું આ કાર્ય આમરણાંત કરવા ઈચ્છે છે. તેના ઘણા કારણો તેમણે જણાવ્યા. તે એ છે કે, તેઓને રોજી રળી આપનાર અન્ય કોઈ નથી, તેમજ ૯% સ્ત્રીઓને પેન્સન મળતું નથી જયારે અન્ય વૃધ્ધા મહિલાઓ રૂઢિવાદી અને જિદી સ્વભાવની વધુ જોવા મળી છે. અને આથી તેઓમાં વ્યસનોનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું છે. વ્યસનો જેવા કે ગુટખા, તમાકુ વગેરે.

આમ, સામાજીક પરિસ્થિતિ તપાસતા નોંધી શકાય કે, અસંગઠિત મહિલા કૂલીઓની સામાજિક પરિસ્થિતિ મહદઅંશે સારી રહી છે.

• (ykŠÚkf ÃkrhÂMÚkr ík)

અસંગઠિત મહિલા કામદારોનું સંશોધન અભ્યાસ પહેલું ધ્યાન તેમનું આર્થિક પરિસ્થિતિઓ તરફ દોરે છે. કારણ કે ભાવનગર રેલ્વે સ્ટેશન પર માંડ અવકાશી રોજી રળી આપતી બે ટ્રેનો(બાન્દ્રા) જે લાંબા રૂટની છે. આ ટ્રેન દિવસ દરમિયાન એકવાર અને રાત્રિ દરમિયાન બીજીવાર ભાવનગર રેલ્વે સ્ટેશનથી ઉપડે છે. તેમાં માત્ર ગણ્યા ગાંઠયા ૬ થી ૭ મુસાફરો જોવા મળે છે. જેનો માલસામાન ખસેડવાનો હોય છે અથવા ટ્રેનમાં તેમના માટે જગ્યાઓ રોકવાની હોય છે. તેનું થોડું વળતર કૂલીઓ મુસાફરો પાસેથી લેતા હોય છે. ઘણીવાર મુસાફરોને કૂલીઓ દ્વારા લેવાતા ૧૦/– થી ૧૫/– રૂપિયાનો ભાવ વધારે લાગે તો માલ મુસાફરો જાતે જ ઉંચકી જતા હોય છે. વૃધ્ધા સ્ત્રીઓ જે દરેક વિધવા છે પરંતુ ઘરની જવાબદારીઓને કારણે આર્થિક રીતે ઘણી મજબુરીઓ ભોગવતી રહી છે. અમ, જોઈએ તો આર્થિક વળતર મેળવવાથી લઈને ઘરની બધી જ જવાબદારી આ વૃધ્ધમ સ્ત્રીઓ કરતી હોય છે. અને આથી આ કાર્ય તેમના માટે અસંતોષકારક બની ચુકયું છે. ઘણીવાર ઘરખર્ચ માટે પૈસા ઉછીના લઈને ગુજરાન ચલાવવામાં આવે છે. અન્ય કામગિરી કરતી મહિલાકૂલીઓ વણિકોના ઘરો કે દુકાનોમાં કચરા–પોતા કરવા અથવા પાણી ભરવાનું કાર્ય કરીને ઘરખર્ચ ચલાવતી હોય છે. આમ, વર્તમાન સમયમાં આ મહિલા કામદારોની આર્થિક સ્થિતિ દયનીય રહી છે.

• rpûkýyLku ykhkuzpLke Mk{MPk :

અગાઉના સંશોધનો દ્વારા જોવા મળ્યું કે, મહિલાકૂલીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહીવત છે. પરંતુ આ સંશોધન દરમિયાન જાણવા મળ્યું કે, ૩૬% મહિલા કૂલી કામદારો શિક્ષિત છે. જેમનું શિક્ષણ ૧ થી ૧૦ ધોરણ સુધીનું રહયું છે. આ શિક્ષિત મહિલા કૂલીઓ છેલ્લા ચાર વર્ષથી આ કાર્યમાં જોડાયા છે. ૯% મહિલા કૂલીઓ એ અન્ય ભોઈ મહિલા કૂલીઓ એ અન્ય ભોઈ મહિલાકૂલીઓ પાસેથી બેઝ ખરીદયા બાદ આ કામગિરી કરે છે, પરંતુ આવી મહિલા કૂલીઓની નોંધણી રેલ્વે દ્વારા કરવામાં આવતી નથી.

આરોગ્ય વિષયક બાબતોને ધ્યાનમાં લેતા જણાશે કે, ૫૫% મહિલાકૂલીઓ શારીરીક તકલીફોથી અને ૩૬% મહિલાકૂલીઓ માનસિક તકલિફોથી પિડાય છે. શારીરીક તકલીફોમાં ખાસ કરીને કમરનો દુઃખાવો, હાથ–પગની તકલીફ વધુ જોવા મળી છે, જયારે બાકીની મહિલાઓ ઘરવિષયક ચિંતાઓથી વધુ પિડાય છે.

• {m:kfo+eykuíkuLkshÕÕurõ×kPfMkk{kLPçkkçkíkku :

મહિલા કૂલી વિષયક અગાઉના સંશોધનોમાં જોવા મળ્યું હતું કે, મહિલા કૂલીઓની ભરતી વિષયક બાબતોમાં રેલ્વે પૂરતું ધ્યાન આપે છે. જેમ કે વયબિમારી કે મૃત્યુના કારણે નવી ભરતી, તેમજ વારસદારના કામ માટે પસંદગી કરવા સાસુથી વહુઓને સ્થાન આપવું.

પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિ કઈ અલગ સ્વરૂપે બહાર આવી, અસંગઠિત મહિલાકૂલીના સંશોધન દરમિયાન બહાર આવ્યું કે, રેલ્વે વય મર્યાદા ધ્યાનમાં લેતું નથી. જો, આ બાબત રેલ્વે ધ્યાન દેતું હોત તો, ૬૦ થી વધુ વયની વૃધ્ધા મહિલાઓ કૂલી તરીકે કાર્ય કરતી

ના હોત. રેલ્વે એક બાબતની ચોકકસ સ્પષ્ટતા કરે છે કે મહિલાકૂલીઓ રેલ્વે મજુર નથી અને અહીં કોઈ વયમર્યાદા નથી. તેમજ વારસાગત બાબતે જોઈએ તો, આ કાર્ય માત્ર વહુઓ જ કરી શકે તેમ નથી, પણ બહેનો, દિકરીઓ પણ આ કાર્ય ઉપાડી શકે છે. પણ સંશોધન દરમિયાન બહાર આવ્યું કે, મહિલાકૂલીઓ પોતાનું આ વારસાગત કાર્ય વહુઓ કરતા બેકાર દિકરાઓને આપવા ઈચ્છે છે. એટલે ટૂંકમાં કહી શકીએ કે, અગાઉના દાયકાઓમાં પુરૂષ કૂલી કામદારોની સંખ્યામાં વધારો નોંધાશે.

• hUõu íkt°k íkhVúke {m÷kfo÷eykuLku {ríkeMkh :

- ❖ રેલ્વે તંત્ર વષે મહિલાકૂલી કામદારોને એક ગણવેશ આપે છે, પરંતુ આ ગણવેશ કૂલી કામદારોને દૈનિક કાર્યમાં વધુ ટકી શકતા નથી. આથી ઘણીવાર કામદારો કામચલાઉ ગણવેશ બજારમાંથી ખરીદે છે.
- ❖ રેલ્વે તંત્ર શારીરીક શ્રમના રાહત માટે કામદારોને ટ્રોલી આપે છે. આ ટ્રોલીઓ માટે કામદારોએ વાર્ષિક રૂ.૭૦/– ભરવાના હોય છે.
- ❖ રેલ્વે તંત્ર દ્વારા કૂલીઓને સામાન્ય દવાઓ (તાવ, શરીર દુ:ખવા...વગેરે) આપવામાં આવે છે.
- ❖ યુવા મહિલાઓ કરતાં વૃધ્ધા મહિલા કુલીઓ દિવસ અને રાત્રિ દરમ્યાન આ કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત અન્ય કોઈ કામગીરી ન કરતી હોવાથી યુવા મહિલા કુલીઓ કરતા વૃધ્ધા મહિલા કુલીઓની આવક થોડી વધુ જોવા મળે છે.
- ❖ ૫૫ થી વધુ વય ધરાવતી મહિલા કુલીઓ હઠીલા અને જિદી સ્વભાવની હોવાથી વધુ ઉમર થવા બાદ પણ આ કાર્ય કોઈને આપવા ઈચ્છતી નથી.
- ❖ કુટુંબમાં અન્ય સભ્ય આવકનું સાધન ન બનતા હોય, તે કુટુંબની મહિલા કામદારો ચિંતિત અને વ્યસની જોવા મળી છે.
- ❖ વધતી જતી મોંઘવારી સાથોસાથ જરૂરીયાતો પણ વધી અને આથી અવકાશી રોજીનો અસંતોષ વધ્યે માટે કામદારોની સંખ્યા ઘટી.
- ❖ ભાવનગર શહેરની અંદર વાહનોની સગવડતાઓ વધી છે અને આથી કોઈ પણ સ્થળે જતા મુસાફરોને વાહનની વધુ રાહ જોવી પડતી નથી, અને આથી રેલ્વેના મુસાફરોની સંખ્યામાં સતત ઘટાડો નોંધાતો રહયો છે.
- ❖ મહિલા કુલી કામદારોમાં ૩૬% સ્ત્રીઓ શિક્ષિત છે.
- ❖ ૯% મહિલા કામદારોએ મૃતક મહિલા કામદારોનો બેઝ ખરીદયા છે, જેમની રેલ્વેમાં નોંધણી થઈ નથી.
- ❖ કુલી કાર્યમાં જોડાયા બાદ ૩૬% મહિલા કામદારોની શારીરીક પિડાઓમાં વધારો નોંધાયો છે.
- ❖ ૯૦% કુલી કામદારો પોતાનું વારસાગત કાર્ય દીકરીને સોંપવા કરતાં વહુ અથવા દિકરાને સોપવાનું વધુ પસંદ કરે છે.
- ❖ ૧૮% મહિલા કામદારો પોતાના બાળકોને પૂરતું શિક્ષણ આપવા ઈચ્છે છે અને તેમને આ કાર્યમાં જોડાવા દેવા ઈચ્છતા નથી, જયારે બાકીની મહિલા કુલી કાદમરોના સંતાનો મોટા છે અને મજુરી કરે છે.
- ❖ મહિલા કુલીના કાર્યમાં ઝઘડાનું પ્રમાણ વધુ છે.
- ❖ મહિલા કુલીઓના એકહથ્થા મત અનુસાર....

''આ કાર્ય કરવા જેવું નથી''

''આ કાર્ય નિર્ધનોની મજબુરી છે''

''આ કાર્ય સ્ત્રીઓએ કરવા જેવું નથી''

• wÃkMkt¤kh :

ઉપરોકત ચર્ચાન્તે એક બાબત વધુ નોંધનીય બની ચૂકી છે કે મહિલા કુલીઓ માત્ર ભાવનગર શહેરમાં જ છે એવી ગર્વિષ્ટ ભાવના અનુભવવાને બદલે મહિલા કુલી કામદારો આ કાર્યને માત્ર મજબુરીનું નામ આપે છે. આ કુલી કામદારો રેલ્વે મજુર નથી પરંતુ એક સ્વતંત્ર કામદાર છે. આ ઉપરાંત ઘરની આર્થિક વળ તરની જવાબદારીઓની ચિંતાએ તેમને વ્યસની બનાવી દીધા છે.

અસંગઠીત મહિલા કુલી કામદારોનો સંશોધન અભ્યાસ, એ કુલીઓનો આર્થિક પરિસ્થિતીઓ સાથે વધુ સંબંધિત છે. અને આથી આર્થિક પરિસ્થિતિ નોંધતા જણાયું કે તેમની આર્થિક પરિસ્થિતિ દયનીય છે. તેમજ તેઓ વધુ દેવાદાર બન્યા છે. તેઓ આર્થિક બાબતો પર વધુ ધ્યાન દેતા સંતાનો તરફ વધુ ધ્યાન દઈ શકતા નથી અને આથી તેમના સંતાનો વ્યસની બન્યા છે. તેમજ તેમના સંતાનોમાં બાળમજુરીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળ્યું છે. આમ,મહિલા કુલીના સંશોધન અભ્યાસ દરમિયાન દરેક મહિલા કુલી કામદારોએ પોતાના કુલી અંગેના કાર્ય વિશે જણાવતા કહયું કે, '' આ કાર્ય કરવા જેવું નથી તેમજ અન્ય કામગીરી ન મળ વાથી કરવું પડે છે એટલે આ કાર્ય અમારી મજબુરી છે.''

• MktË/oMkq[:

૧. શાહ અને દવે, સ્ત્રીઓ અને સમાજ, અનાડા બુક ડીપો, અમદાવાદ.

૨. શાહ તૃપ્તિ, સ્ત્રી અને હિંસા, સહીયર, વડોદરા.

૩. દેસાઈ નીરાબેન, સ્ત્રી અભ્યાસ શ્રેણી, અમદાવાદ.

૪. હિરવે ઈન્દીરા, ગુજરાત માનવ વિકાસ અહેવાલ, મહાત્મા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન

૫. વિવિધ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતા સ્ત્રી પર આચરવામાં આવતી હિંસા વિષયક લેખો.

*PATEL KAVITAKUMARI B.

Arts (economics)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -32-33
ISSN 2319 - 8168

MICRO FINANCE INSTITUTONS AND SELF HELP GROUP

SHGs groups are very well known in India where they were initiated by NGOs in mid-1980 and are used for financial intermediation both by commercial Banks and by MFIs. Accordingly, NABARD formulated a scheme called capital support to MFIs to enable them to leverage commercial and other funds from banks. This is expected to help MFIs in providing financial services at an affordable cost to the poor.

The micro finance institutions (MFIs) accesses financial resources from the banks and other mainstream financial institutions and provide financial and support services to the poor. The goal of micro finance institution should be a viable financial institution developing sustainable communities and create opportunities for self employment for the underprivileged.

MFI-BANK LINKAGE PROGRAMME

Micro finance institutions (MFIs) act as an crucial conduit for extending financial services to the microfinance sector in the country by raising resources from banks and other institutions and extending loans to individuals or member of JLGs (Joint Liability Groups).

MFIS COULD BE..

(1) NGO-MFIs – registered under the Societies Registered Act, 1860 or the Indian Trust Act, 1880;

(2) Cooperative MFIs—registered under the State Cooperative Societies Act or Mutually Aided Cooperative Societies Act or Multi State Cooperative Societies Act

(3) MFIs incorporated under Section 25 of Company act 1956/Section 8 of Companies Act, 2013

(4) NBFC-MFIs incorporated under the Companies Act, 1956/2013 and registered with RBI.

Through most of these MFIs entered the microfinance sector only after the SHG-Bank linkage programme was well entrenched, the turnover of these institutions grew at a much large norm than the former. They were more offensive and innovative in reaching out to the rural poor than the formal banking system. Of late, however, the functioning of these institutions was being subjected to closer public checking on account of reputed unethical business practices and questionable recovery practices.

NABARD'S promotional support to Micro Finance Institutions (MFIs)

NABARD has taken the following three major initiatives to support MFIs to strengthen them:

CAPITAL SUPPORT TO MFIS

As mentioned earlier, the Micro Finance Development of India in 2000-2001 with the initial corpus of Rs. 100 crore to be contributed by reserve bank of India (40 percent), NABARD (40 percent) and commercial banks (20 percent). The MFDS was re-designated as micro finance development and equity fund (MFDEF) in 2005-06 and the corps was increased to Rs. 400 crore during 2010-11.

* PH.D. STUDENT, HEMCHANDRACHARY NORTH GUJARAT UNIVERSITY, PATAN

REFINANCE SUPPORT TO NBFC-MFI

NABARD has started support to NBFC-MFI during the year through provision of refinance against their eligible loan. NBFC-MFIs having credit rating up to mfR2 by CRISIL or equivalent are eligible for our support subject to fulfilling other conditions. NBFC-MFIs in north eastern and hilly regions are provided refinance at a relaxed norms and NBFC-MFIs having credit rating up to mfR3 by CRISIL or equivalent are eligible in these regions. During 2014-15 NABARD has disbursed Rs. 330 crore of refinance support to NBFC MFIs.

RATING OF MFIS

In order to identity, classify and rate micro finance institutions and empower them to function as intermediaries between the lending banks and their clients, NABARD had introduced a scheme for providing financial assistance by way of grant to CBs, RRBs and cooperative banks to avail of the services of accredited rating agencies for rating of MFIs.

The progress under MFIs bank linkage programme during the last 4 years in India is shown in below table. *(Amount Rs. crore)*

particulars	2011-12		2012-13		2013-14		2014-15	
	No. of accounts	amount	No. of accounts	amount	No. of accounts	amount	No. of accounts	amount
Loans disbursed by banks to MFIs	465	5205.29	426	7839.51 *(50.6%)*	545	10282.49 (31.16 %)	*589*	15190.13(32.30 %)
Loans outstanding against MFLs as on 31 March	1960	11450.35	2042	14425.84 *(26%)*	2422	16517.43 (14.5%)	4662	22500.46(26.59 %)
Loan outstanding as % of fresh loans		219.98		184.01		160.64		148.13

(Source: status of micro finance in India)

The total loans to MFIs by banks and financial institutions increased by over 32.3% during the current year as against 31.2% during the previous year while the loan outstanding against MFIs also increased by 26.6% as against 14.5% last year. Gross NPA level of bank loan of MFIs has also increased by 26% as against 14.5% last year. Gross NPA level of bank loan to MFIs has also improved during the year. As on 31 March 2015, the percentage of gross NPA to outstanding was 3.04 % as against 4.58% as on 31 march 2014. While the ratio improved sharply in respect of banks from 3.57% a year ago to 2.17%, it remained unchanged in respect of SIDBI at 11.98%. The agency wise details of loans extended to MFIs are shown in table.

REFERENCE

Status of microfinance in india 2014-15 Lokhande Murlidhar A., (2014),"Micro Finance And Women Empowerment", new century publications, new Delhi

** Limbani Vivek B.

Arts (economics)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -34-36
ISSN 2319 - 8168

Event Based Tourism

પ્રવાસન ક્ષેત્ર આજે વિશ્વમાં સૌથી ગતિશીલ, રોજગારોન્મુખ, શ્રમ અભિમુખ, વિકાસશીલ, ધુમાડા વગરનો અને વિદેશી મુદ્રા કમાવવાનો ઉદ્યોગ છે. ''વિશ્વ પ્રવાસન સંગઠન''ના જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રવાસન વિશ્વનો સૌથી મોટો ઉદ્યોગ બની ગયો છે. જે પેટ્રોલિયમ અને મોટરકાર ઉદ્યોગ કરતાં પણ આગળ છે. અમેરિકામાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ કુલ ૬ મિલિયનથી પણ વધારે લોકોને રોજગારી પુરી પાડે છે. જે દેશનું સૌથી મોટું રોજગારી નિર્માણનું ક્ષેત્ર છે.

• «dkMkLkLkku yÚko :

આપણાંમાંથી ઘણાં ખરાં પ્રવાસીઓ છે. પ્રવાસ એ આપણી વ્યક્તિગત ક્રિયા છે, જેમાં માણસ નવરાશની પળોમાં કે વેપાર ધંધાર્થે અથવા અન્ય હેતુઓ માટે તે અલગ-અલગ જગ્યાએ જ્યાં તેના માટે ઉપયોગી પર્યાવરણ હોય ત્યાં જાય છે.

પ્રવાસન એ ગ્રાહકોને આનંદ, સંતોષ અને સલામતી આપતો ઉદ્યોગ છે. જેમાં ગ્રાહકની જરૂરિયાતો સતત બદલાતી રહે છે. જેમાં અનુકૂલન સાધીને ગતિશીલતા લાવી શકાય છે. તે એક સ્પર્ધાત્મક ઉદ્યોગ છે.

• «dkMkLkLke ÔPkÏPk :

(**WTO**) વિશ્વ પ્રવાસન સંગઠન મુજબ :

(૧) પ્રવાસન એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં નવરાશના સમયમાં વ્યક્તિઓ આનંદ માટે, બિઝનેસ કે અન્ય હેતુઓ માટે એક સામાન્ય વર્ષમાં એક કરતાં વધુ વખત બહારના પર્યાવરણમાં એક કરતાં વધુ સ્થળોએ પ્રવાસ કરે છે.

(૨) ''સામાન્ય પ્રવાસ'' એટલે :

રહેઠાણના સ્થળની અંદર શિક્ષણ, દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ અને દૈનિક ખરીદીઓ વગેરે માટે સામાન્ય સ્થળનો પ્રવાસ છે. જેમાં બીજા પ્રવાસ બાકાત રાખવાનાં હોય છે.

(૩) પ્રવાસ એટલે :

ઘરથી દૂરના સ્થળોએ વધુમાં વધુ ૧૬૦ કિ.મી. અને ઓછામાં ઓછું ૪૦ કિ.મી.ની આવન જાવન જે અન્ય કોઈપણ હેતુઓ માટે કરવામાં આવે છે.

• «Mktøk ykÄkrhúk «dkMkLk :

ખૂશ્બુ ગુજરાત કી વિશ્વમાંભરમાં ફેલાઈ રહી છે. તેને પગલે દેશના પ્રવાસન માર્કેટમાં ગુજરાત પોતાનું સ્થાન જમાવી રહ્યું છે. લોન્લી પ્લેનેટ ઈન્ડીયાએ થોડા સમય અગાઉ ગુજરાતને સૌથી ઝડપથી ઉભરતા પ્રવાસનું સ્થાન ગણાવ્યું છે.ગુજરાતના પ્રવાસન વિભાગે પ્રવાસીઓની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન અનેક આયોજનો કરે છે. જેની વિસ્તૃત માહિતી નીચે મુજબ છે.

(૧) મોઢેરા ડાન્સ ફેસ્ટીવલ :

મહેસાણા જિલ્લાના ઐતિહાસિક ધરોહર સમાન મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની સન્મુખ ઉજવાતો નૃત્ય મહોત્સવ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પરંપરાનો એક હિસ્સો છે. જે ભારતનું ભાતીગળ લોકજીવન, લોક સંસ્કૃતિ તેમજ ગુરુ-શિષ્યની ઉમદા પરંપરાને જીવંત રાખવાની સાથે પ્રાચીન કલા વારસાને ઉજાગર કરે છે. મોઢેરા નૃત્ય મહોત્સવ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક પરંપરાનો એક ભાગ છે. ગુજરાત પર્યટન મંત્રાલય દ્વારા નૃત્ય મહોત્સવ યોજીને ગુજરાતની ભાતીગળ પરંપરા, સંસ્કૃતિને જીવંત રખાય છે. ઈશુના નૂતન વર્ષ ૧૪ જાન્યુઆરીના ઉતરાયણ એવાં મકર સંક્રાંતિના લોકોત્સવ બાદ આવતા પ્રથમ શનિવારથી બે કે ત્રણ દિવસ સુધી ઉજવાતો ઉત્તરાર્ધ ઉત્સવ નૂતન વર્ષની ભેટ ગણાય છે. ભાસ્કર વંદનાનો આ મહોત્સવમાં દર વર્ષે ભારતના શાસ્ત્રીય નૃત્યના ખ્યાતનામ નર્તકોની ઉપસ્થિતિમાં ભરત નાટ્યમ, કુચીપુડી, કથકલી જેવા નૃત્યોના માહેર કલાકારો દ્વારા અત્રે ઉપસ્થિત હજારો દર્શકોનું મનોરંજન કરવામાં આવે છે. પ્રવાસીઓ પણ આ નૃત્યની મજા માણે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલું સૂર્યમંદિર ૧૧ મી સદીમાં પાટણના રાજા ભીમદેવ (ઈ.સ. ૧૦૨૬-૨૭) માં ભગવાન સૂર્યના માનમાં બંધાવ્યું હતું. જે ગુજરાતના પ્રાચીન સ્થાપત્ય કાળનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ એવી રીતે કરવામાં આવ્યુ છે કે ઉગતા સૂર્યના પહેલાં કિરણો મંદિરમાં પડે સાથે સાથે સૂર્યમંદિરનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ એ છે કે ત્યાં પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ ૯૦૦ વર્ષથી એમની એમ ઉભી છે.

(૨) ઈન્ટરનેશનલ કાઈટ ફેસ્ટિવલ :

ગુજરાત રાજ્યના પ્રવાસન વિભાગ દ્વારા વર્ષ ૧૯૮૯ થી દર વર્ષે આંતરરાષ્ટ્રીય પતંગ મહોત્સવનું આયોજન કરાય છે. આ પતંગોત્સવ દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓને ગુજરાતમાં આવતાં કર્યાં છે. વિદેશી પતંગ રસિયાઓ આનંદથી આ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા ગુજરાતમાં આવે છે. આ પતંગોત્સવના કારણે ગુજરાતમાં પતંગ ઉદ્યોગમાં પણ વધારો થયો છે. પતંગોત્સવે ગુજરાતને આંતર રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઓળખ અપાવી છે. અમદાવાદનો આ પતંગોત્સ તો જાપાન, ચીન જેવા દેશોમાં યોજાતા ટોપ ફાઈવ તહેવારોમાં સામેલ કરાયો છે. આજે ગુજરાતનો પતંગ ઉદ્યોગ રોજગારીમાં અવસર તરીકે પણ નવી ઊંચાઈ સર કરી રહ્યો છે. સમગ્ર ગુજરાતમાં કુલ ૬૦ હજાર

** Researcher : Ph.D. Student (H.N.G.U. Ph.D. Reg. No. 2229)

કરતાં પણ વધારે લોકો પતંગ ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા છે. અમદાવાદમાં ૩૦,૦૦૦ કરતાં વધુ લોકો પતંગ ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા છે. વર્ષ ૨૦૧૩ માં ખંભાતમાં ચુનારા, મુસ્લિમ, રાણા સમાજના ૨૫૦૦ થી વધુ ઉત્પાદકોએ પતંગોનું ઉત્પાદન કર્યું છે. આ ઉત્પાદન દ્વારા ખંભાતમાં જ ૮૦૦ વધુ લોકોને રોજી રોટી મળી છે. વર્ષ ૨૦૧૨માં પતંગ બનાવવાના ઉદ્યોગનું ટર્નઓવર ૧૭૫ કરોડ રૂપિયાથી વધારેનું હતું. જે ૨૦૧૩ માં ૪૫૦ કરોડ રૂપિયાનું કદ ધરાવે છે. સરકારે હાથ ધરેલા પતંગ ઉત્સવ અને અન્ય પગલાંને કારણે ગુજરાતના પતંગો રાજ્ય બહાર વેચાય છે.

(૩) કચ્છ રણોત્સવ

''કચ્છ નહીં દેખા તો કુછ નહીં દેખા''ની કહેવત સાર્થક કરતાં રણોત્સવને માણવા દેશ-વિદેશના પ્રવાસન પ્રેમીઓ આવે છે. સાંજેના પ્રકાશમાં તંબુ, ગામડાં, સફેદ રણનું સૌંદર્ય, ચાંદની રાતમાં ઊંટની પીઠ પર બેસીને રણનો પ્રવાસ પ્રવાસીઓને અભિભૂત કરી નાંખે છે. અહીંના માટીના શિલ્પો, અને પોશાકો નોંધનીય છે. ઉપરાંત આ વિસ્તારની પોતાની અલગ સંગીત, નૃત્ય, શિલ્પ તથા કપડા દ્વારા અલગ ઓળખાણ છે. કચ્છ કાર્નિવાલમાં શ્રેષ્ઠ રંગીન નૃત્ય, સંગીત, લગ્નગીતો, લોકકળા, શિલ્પ પ્રદર્શનો વગેરેનું સુંદર આયોજન કરાય છે. કચ્છ કાર્નિવાલના કારણે સફેદ રણને આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર પ્રવાસી સ્થાન તરીકે ખ્યાતિ મળી છે. ટેન્ટ સિટી ખાતે ૩૦૦ થી ૪૦૦ એસી તેમજ નોન એસી ટેન્ટનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. જેમાં કચ્છી અને શાકાહારી ફુટ કોર્ટની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેમજ રણોત્સવમાં એડવેન્ચર ટુરિઝમ અંતર્ગત હેન્ડ ગ્લાઈડર, પેરામોટરીં અને પેરાઈ સેઈલીંગ, ડેઝર્ટ બાઈકીંગ જેવા રોમાંચક અનુભવો પણ પ્રવાસીઓ કરી શકે તેવું વિશિષ્ટ પણ સરકારે કર્યું છે. કચ્છના પ્રવાસન વિકાસ માટે ગુજરાતના બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર અમિતાભ બચ્ચને કચ્છ સહિત ગુજરાતના પ્રવાસન માટે જે વિશિષ્ટ અભિયાન હાથ ધર્યું તેના પરિણામે કચ્છના પ્રવાસન પર્યટકોની સંખ્યામાં છ વર્ષમાં ૧૧૦ ટકાની વૃધ્ધિ થઈ છે. વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮ માં ૭ લાખ ૭૧ હજાર પ્રવાસીઓ કચ્છનું સૌંદર્ય માણવા આવ્યા હતા જે ૨૦૧૨-૧૩માં ૧૬ લાખ ૧૯ હજાર પહોંચી છે.

(૪) સાપુતારા મોન્સુન ફેસ્ટિવલ :

ગુજરાતની દક્ષિણ સરહદે આવેલું સહ્યાદ્રીની ઘટાટોપ પર્વતમાળામાં આવેલું સાપનું નિવાસ સ્થાન કહેવાતું એવું સાપુતારા સુંદર કુદરતી દેશ્યાવલી ધરાવતું ડાંગ જીલ્લામાં આવેલું હિલ સ્ટેશન છે. અહીં ચોમાસાની ઋતુમાં મોન્સૂન ફેસ્ટિવલનું આયોજન વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨થી દૂર વર્ષ થાય છે. અહીં પ્રવાસીઓને આકર્ષવા માટે રાજ્ય સરકારે વોટર સ્પોર્ટસ, લેસર શો, ફોટોગ્રાફી પ્રદર્શન, હેરિટેજ વોક, સાંસ્કૃતિક સંધ્યા, ફુડ ફેસિટવલ દોરડા ખેંચ, સંગીત, ખુરશી જેવી મનોરંજક રમતોનું તથા વિવિધ સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત પ્રવાસનના બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર અમિતાભ બચ્ચને સાપુતારાનું વર્ણન ''ગુજરાતકી આંખોકા તારા'' તરીકે ખરા શબ્દોમાં કર્યું છે. સાપુતારામાં જોવાલાયક સ્થળોમાં ગિરાધોધ,, સાપુતારા તળાવ, વાંસદા રાષ્ટ્રીય પાર્ક, પૂર્ણા અભ્યારણ્ય, તળાવ, બગીચો, રોઝ ગર્ડન, સ્ટેપ ગાર્ડન, નાગેશ્વર મહાદેવ મંદિર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત પ્રવાસીઓને ગિરિકંદશઓમાં વિહરવા માટે પેરાગ્લાઈડીંગની સુવિધા ઉભી કરાઈ છે. આ સાથે સ્થાનિકોને પણ રોજગારી ઉપલબ્ધ થઈ છે. સરકાર દ્વારા ૪૦ કરોડના ખર્ચે ડાંગ જીલ્લામાં આવેલ શબરી ધામ, પંપા સરોવર, અંજની કુંડ, અટલા ડુંગર ઉનાઈ અને રામેશ્વર જેવા પવિત્ર સ્થળોને પ્રવાસન જોડે જોડી સ્થાનિક વિકાસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સાપુતારામાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ માં ૨,૦૪,૩૬૬ પર્યટકો આવ્યા હતા જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૨-૧૩ માં ૪૬% વધુ એટલે કે ૨,૯૯,૧૮૫ થયા હતા. સાપુતારામાં ૨૭ હોટલો અને ગેસ્ટ હાઉસ છે. જેનો મળીને ૬૩૫ રૂમ છે.

(૬) વાઈબ્રન્ટ નવરાત્રી મહોત્સવ :

વિશ્વના સૌથી લાંબા નૃત્ય ઉત્સવ અને મા ભગવતીની આરાધનાના પર્વ નવરાત્રી નિમિત્તે ગુજરાત પ્રવાસન વિભાગ દ્વારા અમદાવાદ, ગાંધીનગર અને વડોદરામાં ભવ્ય ગરબા મહોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેમાં ૧૭ દેશોના રાજદૂતો, રાજદારીઓ અને રાજ્યના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ આ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહે છે. આ પ્રસંગે ૨૦૦થી ૨૫૦ જેટલા કલાકારોનું વૃંદ, ચંદીપાઠ અને શક્તિપાઠની થીમ પર નૃત્ય અને સંગીતના તાલે ગરબા ઘૂમે છે. મુખ્ય સ્ટેજ પર પ્રખ્યાત કલાકારો અને તેમનું ઓરકેસ્ટ્રા ખેલૈયાઓની સાથે મળીને ગરબાની ધૂમ મચાવે છે.

ગુજરાત પ્રવાસન વિભાગ દ્વારા આયોજીત વાયબ્રન્ટ નવરાત્રી મહોત્સવમાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિની ઝાંખી રજૂ કરવામાં આવે છે. સાથે-સાથે ખેલૈયાઓ પરંપરાગત ડ્રેસમાં સજ્જ થાય છે. જેમાં પુરુષો કેડીયું, ચોઈણી કે ધોતી માથા પર પાઘડી, પગમાં મોજડી અને હાથમાં ભરત ગૂંથણ વાળી છત્રી અને દાંડીયા સાથે ગરબા રમે છે અને સ્ત્રીઓ ચણીયાચોળીમાં આભલાં મઢેલી ચૂંદડીને ચોળીમાં ગરબે ઘૂમતા જોવો એક લ્હાવો છે.

(૬) તાનારીરી મહોત્સવ :

પ્રાચીન વડનગરની સાંસ્કૃતિક વિરાસત બેમિસાલ હતી. તાનસેનને દીપક રાગ ગાવાથી થયેલ દાહ મલ્હાર રાગ ગાઈને મટાડનાર તાના અને રીરી આ બંને સંગીતજ્ઞા બહેનો વડનગરની હતી. એમની સ્મૃતિમાં આ તાના-રીરીના નામથી શાસ્ત્રીય સંગીતનો આ મહોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. ગુજરાત સરકાર અને જીલ્લા વહીવટી તંત્રના ઉપક્રમે વડનગરમાં ''તાનારીરી મહોત્સવ'' ઉજવવામાં આવે છે. ૨૦૦૩ થી સરકારે રાષ્ટ્રીય કક્ષાનો મહોત્સવ ઉજવે છે. જેમાં પ્રસિધ્ધ કલાકારો અને ઘરાના પરંપરાના કલાકારો દ્વારા આ મહોત્સવ દરમિયાન રાગ મેઘ મલ્હાર, રાગ દીપક અને મલ્હાર જેવા વિવિધ રાગ છેડવામાં આવે છે. વાંસળી વાદક પોતાની બાંસુરી પર રાગ હંસધ્વનિ તેમજ રાજા જન સંમોહિની પ્રસ્તુત કરે છે. આ કાર્યક્રમો વડનગરના નાના રીરી સ્મૃતિ સ્થાન ખાતે નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં ભાંગતી રાતે યોજાય છે. આખુંય વડનગર આ મહોત્સવ દરમિયાન નવોઢાની માફક શણગારીને સુશોભિત કરાય છે. આ સમારોહને ફક્ત ગુજરાત પુરતો સિમીત ન રહે તે માટે નામાંકીત કલાકારો જેવાં કે ભારત રત્ન લતા મંગેશકર ૨૦૧૧ માં, પદ્મ વિભુષણ કુખરી ગાયક ગીરીજાદેવી ને ૨૦૧૧માં, શાસ્ત્રીય ગાયિકા પદ્મ વિભુષણ પરવીન સુલતાન ૨૦૧૩માં તાનારીરી એવોર્ડથી નવાજીત કર્યા હતા. આ ભવ્ય કાર્યક્રમને ૨૦૦૦૦ થી વધુ લોકો માણે છે.

(૭) તરણેતરનો મેળો :

સૌરાષ્ટ્રનું એક નજરાણું એટલે તરણેતરનો મેળો. આ મેળો ગુજરાતનો અત્યંત જાણીતો લોક સાંસ્કૃતિકનો મેળો છે. સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના પાંચાળ પ્રદેશ તરીકે જાણીતા થાનગઢ નજીક આવેલ તરણેતર નામથી ઓળખાતા ત્રિનેત્રેશ્વરના શિવમંદિરના સાનિધ્યમાં તે યોજાય છે.

મહાભારત સાથે જોડાયેલી લોકવાયિકા મુજબ દ્રૌપદીના સ્વયંવર માટે અર્જુને પોતાના બાણ વડે મત્સ્યવેધ કર્યો તેના માટે આ સ્થળ જાણીતું છે. આ દિવસોમાં ગુજરાતભરમાંથી લોકો ભાતીગળ પરંપરાગત પોશાકો અને સુંદર ઘરેણાં પહેરીને આ મેળામાં મહાલવા માટે ઉમટી પડે છે. તરણેતરના મેળાની આગવી ઓળખ એટલે આભલે મઢેલી છત્રી અહીંના માલધારીઓ પશુઓને ચારતાં ચારતાં એક વર્ષ સુધી છત્રીની સજાવટ કરે છે. અને પછી આ છત્રી સાથે પાંચાળનો બળુકો માલધારી માળામાં છત્રીથી રમે છે. લોકપ્રિય રાસ અહીંનું અનોખું આકર્ષણ છે. એક વિશાળ ગોળ કુંડાળામાં સેંકડો યુવક યુવતીઓને પરંપરાગત પોશાકો સાથે મસ્ત બનીને પરંપરાગત ઢબે રાસ લેતા કે ગરબે ઘૂમતા જોવા એ એક લ્હાવો છે. હસ્તકળા, ગૂંથણકળા, પોશાકોમાં ગ્રામીણ યૌવન આ મેળામાં હિલોળે ચડે છે. ગુજરાત પ્રવાસન નિગમ દ્વારા મેળામાં વિશેષ આયોજનો પણ કરાય છે. રાજ્ય સરકારના પ્રયાસોથી અહીં શરૂ થયેલી ગ્રામીણ ઓલિમ્પીક તેમજ ગાડા-દોડ જેવી સ્પર્ધાઓ આ મેળાનું વિશેષ આકર્ષણ બનેલી છે. અહીં આવતા પ્રવાસીઓ માટે ગુજરાત પ્રવાસ પ્રવાસન નિગમ દ્વારા રહેવાથી માંડીને અન્ય જરૂરી તમામ સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે.

Mk[kÄkLk :

ગુજરાત પ્રવાસનની દૃષ્ટિએ દેશભરમા ઉભરતું રાજ્ય બની રહ્યું છે. ખાસ કરીને છેલ્લા દસ વર્ષમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગના વિકાસમાં ધરખમ ફેરફારો થયેલા જોવા મળે છે. વિદેશી પ્રવાસીઓને ગુજરાત તરફ આકર્ષવા માટે સરકારે જે પગલાં લીધાં છે તેના દ્વારા ગુજરાતના પ્રવાસનના વિકાસમાં વધારો થયો છે.

MktË/o :-

- યોજના મેગેઝીન : મે - ૨૦૧૫

Reports :

- Tourism Annual Plan 2014-15

- Directorate of Tourism Govt. of Gujarat, Gandhinagar

Website

www.gujarattorism.com

www.vibrantgujarat.com

* પ્રતિક્ષાબેન જે. પટેલ

Arts (economics)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -37-39
ISSN 2319 - 8168

ભારતીય કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓની ભુમિકા (સામાજિક–આર્થિક સ્થિતિ)

ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી મહિલાઓ ૧૯૮૧ માં ૧ કરોડ ૪૮ લાખ હતી. ૨ કરોડ ૮૦ લાખ મહિલાઓ ખેત મજુરી કરતી હતી અને ૮ લાખ મહિલાઓ જંગલકામ, પશુ પાલન જેવા કૃષિસબંધિત વ્યવસાયોમાં કામ કરતી હતી. ૧૯૯૧ માં ૨ કરોડ ૧૫ લાખ મહિલાઓ પશુપાલન અને જંગલ કામ તેમજ ૨ કરોડ ૮૩ લાખ મહિલાઓ ખેતમજુરી કરતી હતી. કૃષિ, પશુપાલન અને જંગલકામ વગેરે કૃષિ સંબધિત આર્થિક પ્રવૃતિ કરતી હતી. કૃષિ અને પશુપાલન એ કૌટુંબિક વ્યવસાય છે. આથી સ્ત્રી તેનાં પતિનાં ખેત વ્યવસાયમાં તેમજ પશુપાલનમાં સહભાગી બને છે, પરંતુ આવી સહભાગી મહિલાઓનું આર્થિક મૂલ્ય આંકવામાં આવતુ નથી. આવી મહિલાઓ ગૃહિણી તરિકેની ભૂમિકા ભજવવાની સાથે–સાથે પતિ કે પિતાનાં આવા કાર્યોમાં સહભાગી બને છે. ઓછી જમીનવાળા અને સીમાંત ખેડુતોની પત્નિઓ તેમજ જમીન વિહોણા ગરીબ લોકોની પત્નિઓ પૂરક આવક માટે ખેતમજુરી કરતી હોય છે. કેટલાક દેવાથી બંધાયેલા ખેતમજુરો હોય છે. તેમની પત્નિઓ પણ લેણદારનાં ખેતમાં ખેતમજુરી કરે છે. ખેતમજુરીનાં કામમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ વધતુ જાય છે. તેમજ લઘુતમ વેતન કાનુનથી સમયાંતરે ખેતમજુરીનો દર સકરાર દ્વારા નક્કી થતો રહે છે. પરંતુ તેનો અમલ યોગ્ય રીતે થતો ન હોવાથી ફરિયાદો થતી રહે છે. તેમજ ખેત માલિકો દ્વારા ખેતમજુરીનાં વેતનદરમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે ભેદભાવ રખાતો જોવા મળે છે. તેમ છતાં ભારતમાં ધીરે–ધીરે કૃષિક્ષેત્રનાં વિકાસમાં મહિલાઓનું સ્થાન વધવા પામ્યુ છે.

ભારતને ૧૩ થી ૧૫ માર્ચ ૨૦૧૨ વચ્ચે નવી દિલ્હીમાં કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા અંગે વૈશ્વિક પરિષદની યજમાની કરવાનું સદભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. કૃષિમાં વૃદ્ધિ સહિત મહિલા સશકિતકરણનાં લક્ષ્યાંક સાથેની આ પરિષદને દિલ્હી સ્થિત **ટ્રસ્ટ ફોર એડવાન્સમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર સાયન્સ (T.A.A.S), ગ્લોબલ ફોરમ ઓન એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ (G.F.A.R), અને એશિયાપેસેફિક એસોસિએશન ઓફ એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટયુટ (A.P.A.A.R.I)** અને અન્ય સહિત ઈન્ડિયન કાઉન્સીલ ઓફ એગ્રીકલ્ચર દ્વારા પ્રાયોજિત કરવામાં આવી હતી. ભારતનાં રાષ્ટ્રપતિ શ્રીમતી પ્રતિભા પાટિલે તેમનાં સમાપન સમારોહમાં મહિલાઓને નવા જ્ઞાન અને કૌશલ્ય સાથે જાતીય તફાવત ઘટાડવા ઉપર ભાર મુકયો હતો. આજે મોટાભાગનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિવિધ કારણોસર મહિલાઓ સુધી પહોંચતી નથી તેમાં સુધારાની જરૂર છે. સંશોધન પદ્ધતિમાં મહિલાઓને સાંકળી લેવાની જરૂર છે. જેથી તેઓ પ્રણાલીકાગત જ્ઞાન અને નવીનીકરણ રીતે સીમાચિન્હ રૂપ સ્ત્રોત બને. કૃષિ સંશોધન અને વિકાસમાં મહિલાઓને આગળ પડતી લાવવા માટે નેશનલ એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ સિસ્ટમનાં પ્રયત્નને બિરદાવતાં તેઓએ મહિલાઓને કૃષિનાં અને સબંધિત પ્રવૃતિઓની વિવિધ દ્રષ્ટિએ શિક્ષિત કરવા માટે દરેક ગામમાં મહિલા કિસાન મંડળ રચવાનું સુચન કર્યું હતુ.

હિતસબંધ :– (વૈશ્વિકસ્તરે યોગદાન) :–

ખાદ્ય અને કૃષિ સંગઠન (૨૦૧૧) મુજબ મહિલા ખેડુતોનો હિસ્સો વિશ્વ વસ્તીનાં ૧/૪ મો ભાગ છે. વિકાસશીલ દેશોમાં કૃષિ કામદળમાં મહિલાઓનો સમાવેશ સરેરાશ ૪૩ % થાય છે. ટકાવારીમાં લેટીન અમેરિકામાં ૨૦ % થી લઈને પૂર્વીય એશિયામાં અને સબ સહારા આફ્રિકામાં ૫૦ % છે. આમ છતાં કૃષિ સબંધિત યોગદાન અને સેવાઓમાં પુરૂષો કરતાં મહિલાઓ ઓછી જોવા મળે છે. જો તઓને પુરૂષની જેમ સરળતાથી સમયસર અને વિશ્વનીય રીતે ઉપયોગ થાય તો મહિલાઓની ટકાવારીમાં ૨૦ થી ૩૦ % નો વધારો થાય તે મુજબ વિકાસશીલ દેશોમાં સર્વગ્રાહી કૃષિ ઉત્પાદનમાં ૨.૫ % થી ૪ % નો વધારો થાય. આ ઉત્પાદન લાભથી વિશ્વમાં ભૂખ્યા લોકોની સંખ્યામાં લગભગ ૧૨ % થી ૧૭ % ઘટાડો થાય. આમ આ ઉપરાંત મહિલાઓની આવકમાં વધારો થાય. રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક ભાગીદારથી બહોળા ફલકમાં કૃષિ વૃદ્ધિમાં જાતીય સબંધી મુદ્દાઓને રજુ કરતાં વૈશ્વિક સમુદાયમાં ટકાઉપણું પ્રાપ્ત કરવા વચનબદ્ધતા વધી રહી છે. હવે, **આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, F.A.O, કૃષિ સંશોધનનાં વૈશ્વિક ફોરમ, આંતરરાષ્ટ્રીય કૃષિ સંશોધનનાં વિચાર–વિનિમય કરતા જુથો, પ્રાદેશિક ફોરમો** અને ઘણી રાષ્ટ્રીય કૃષિ સંશોધન પદ્ધતિઓ દ્વારા બહોળા ફલકમાં સંકલન, મસલત અને પહેલ હાથ ધરવામાં આવી છે. વોશિંગ્ટન સ્થિત ઈન્ટરનેશનલ ફૂડ પોલિસી રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટયુટનાં સંશોધનમાં છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી

* પી.એચ.ડી વિદ્યાર્થી, (હે.ઉ.ગુ.યુનિ.,પાટણ), આબુ.

કૃષિમાં મહિલાઓની ભૂમિકા આગળ પડતી રહી છે. આઈએફપીઆરઆઈ જાતિ મુદ્દો અને તેનાં તાજેતરની એન્જિનીયરિંગ એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ, વિકાસ, વિસ્તરણ અને કૃષિ સૂચિમાં મહિલા માટે કામ કરવા પ્રેરાયી છે.

આઈએફપીઆરઆઈ દ્વારા ડબલ્યુ. ઈ.એ. આઈનું નવું સાધન વિકસ્યુ છે. એમેરિકી સરકારની પોષણ અને ભાવિ પહેલ યુ.એસ.એડ અને ઓકસફોર્ડ પોપર્ટી અને હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ પહેલનાં પગલાઓ સંસ્થાઓ અને કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓનો સમાવેશ કરાયો છે. ડબલ્યુ.એ.આઈ એ સંયુકત માપદંડનું સાધન છે. જે સંશોધકોને અબળા મહિલાઓને ઓળખવા અને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે કે જેનાથી તેઓને સ્વાયત્ત અને નિર્ણય કરવામાં વર્ચસ્વવાળી બનાવી શકાય છે.

ભારતીય સિનારીયો :–

ખેડુત તરીકે કૃષિ કામદાર અને ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે મહિલા ભારતીય કૃષિ અને ગ્રામીણ અર્થકરણની કરોડજજુ બની છે. આમ છતાં બાળકો સાથે તે ટીકાપાત્ર જુથ ગણાય છે. મહિલાઓની ઉપર ઘરની, બાળકોની તથા અન્ય જવાબદારી ઉઠાવે છે. મહિલાઓ ખેતીની પ્રવૃતિ દરમિયાનની કામગીરીમાં (૧) ૫૦ % વાવણીમાં (૨) ૨૬.૫ % કાપણીમાં (૩) ૫૦ % દાણાં છુટા પાડવામાં (૪) ૩૩ % સૂકવણીમાં (૫) ૬૭ % કાપણીબાદની પ્રવૃતિમાં (૬) ૪૭ % શેડ સફાઈમાં (૭) ૨૩ % ઘાસચારો એકત્રિત કરવામાં અને (૮) ૨૭.૫ % દુધ ભરાવવાની પ્રવૃતિઓમાં રોકાયેલી છે. પરંતુ તેમની સખત મહેનતનું ફળ તેમને મળતુ નથી. તેટલુ જ નહી પરંતુ તેઓનાં કામને મોટેભાગે માન્ય ગણવામાં આવતું નથી. તેઓ કૃષિ, પશુસંભાળ અને ઘરકામમાં દૈનિક વેતન પ્રમાણે અનેક મુશ્કેલીજનક કામ કરે છે. તેઓને સમાન ખેતી માટે પુરૂષ કરતાં ઘણું ઓછું વેતન ચુકવવામાં આવે છે. જમીનની માલિકી મોટાભાગે પુરૂષનાં નામે હોય છે. પુરૂષ મોટાભાગે ખેતી સબંધિત નિર્ણયો પોતાથી લેતો હોય છે. અને મહિલાને ફરજિયાત તેને અનુસરવુ પડે છે. ખેતીને ઉપજ પુરૂષજ બજારમાં લઈને જાય છે. જેનાથી તે ઘરખર્ચમાં પોતાનું પૂરતુ નિયંત્રણ ધરાવે છે. હવે વધુ ને વધુ મહિલાઓ પુરૂષની જેમ ખેતીનાં કામમાં જોતરાય છે. અને પુરૂષ કામ માટે શહેર તરફ જાય છે. પરંતુ તેનો જશ મહિલાઓને આપતા નથી. ફકત ૧૧ % મહિલાઓ જમીન માલિકી ધરાવે છે. તે પણ મોટાભાગે નાના અને હાંસિયામાં લખેલ સમાન હોય છે.

કૃષિમાં મહિલાઓની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં લઈને ૧૯૯૬ માં નેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર ફોર વુમન ઈન એગ્રીકલ્ચર (**NRCWA)** ભુવનેશ્વરમાં સ્થાપવામાં આવ્યુ હતું. આવી સ્થાપનાં કરનાર ભારત વિશ્વનો પ્રથમ દેશ બન્યો હતો. **NRCWA** ભુવનેશ્વરમાં ખેતીની પદ્ધતિઓમાં જાતિઓની ઓળખની પદ્ધતિઓ વિકસાવવાની સાથે ખેતીની પદ્ધતિઓનો અભિગમ અને વિવિધ ઉત્પાદન પદ્ધતિઓમાં ફકત મહિલાઓ માટે ખાસ ટેકનોલોજી વિકસાવવામાં આવે છે. કૃષિ અને જીવનધોરણમાં જાતીનાં અભ્યાસ ફલકમાં સૌથી અગત્યનાં સંશોધન યોજનામાં (૧) પૂર્વ ભારતમાં ખેતી કરતી મહિલાઓ માટે આગવી પદ્ધતિઓનો વિકાસ (૨) મહિલાઓ ચોકકસ કયા પ્રકારનું કાર્ય કરે તેનું ધોરણ નકકી કરવુ (૩) ખેતી કરતી મહિલાઓને વ્યવસાયી તરીકે જોવામાં આવે (૪) અનાજ અને બિયારણ સંગ્રહ પદ્ધતિમાં સુધારો (૫) સુધારેલા સાધનો અને ટેકનીકનાં ઉપયોગથી કૃષિની કામગીરીમાં મહિલાઓનો કાર્યબોજ ઘટાડવો (૬) વાવાઝોડા ગ્રસ્ત દરિયાઈ પટ્ટી વિસ્તારમાં એગ્રો–ઈકો વ્યવસ્થાપન કરવુ (૭) મહિલાઓને પોષણ અને આર્થિક સલામતી મળી રહે તેવી બાબતોમાં સાંકળ વી (૮) કૃષિ અને પશુપાલન પ્રવૃતિઓમાં આવક ઊભી કરવા, બજારની વાકેફ કરવા, પારિવારિક જીવનધોરણનાં વિવિધ મુદ્દે શિક્ષિત કરવા અને નિર્ણયશકિત વિકસાવવામાં સક્ષમ બનાવવા અને આવડત વધારવાનાં ભાગ્યરૂપે સ્વયં મદદ જુથની રચનાં કરવી. **K.V.K** દ્વારા ૨ લાખ કરતાં વધુ મહિલા છોકરીઓને મહિલાઓનાં વિકાસશીલ કામોમાં તાલીમબદ્ધ કરી હતી.

કૃષિમાં મહિલાઓની ભૂમિકાને બહાલી આપતાં ડા. સ્વામીનાથે રાજયસભામાં મહિલા ખેડુતોને માન્યતા વિધેયક – ૨૦૧૧ લાવવાની દરખાસ્ત કરી હતી. જળ, શાખ, ઈનપુટ્સની ચકાસણી અને મહિલા ખેડુતો માટે યોગ્ય વાતાવરણ નીતિ સુધારણાનો સમાવેશ કર્યો હતો. ભારતને કૃષિમાં મહિલાની વૈશ્વિક પરિષદની યજમાની કરવાની તક મળી હતી. જેને ગરીબ નાના ખેડુતો, ખાસ કરીને મહિલા ખેડુતોનાં જીવનધોરણનાં સાધનોમાં, હયાત વિકાસમાં આવનારા પડકારોનો સામનો કરવા, હયાત તૂટીમાંથી બહાર આવવા માટેનો કૃષિ સંશોધન એજન્ડા ગણવામાં આવ્યો હતો. આ પરિષદનો ઉદ્દશ કૃષિમાં જાતિ સહિત વૈશ્વિક ભાગીદારી કાર્યક્રમનો સમાવેશ કરીને મહિલાઓને એકત્રીકરણ કરવાનો હતો.

કૃષિમાં મહિલાઓને અધિકાર આપવા માટેનાં અસરકારક પગલાઓ :–

વધુને વધુ મહિલાઓ જમીન માલિક બને તેની ખાત્રી મેળવવા માટે વિવિધ વિભાગો અને સરકાર દ્વારા આગ્રહપૂર્વક દરમિયાનગીરી કરવી જોઈએ.

- કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા ભાગીદારી માટે કૃષિ અંગેનુ પ્લેટફોર્મ અને પરિષદમાં જે ભલામણો કરવામાં આવી તે દિશામાં કામ કરવા માટે વિવિધ દેશોમાં અને દેશનાં પ્રદેશોમાં હબ સ્થાપવામાં આવવા જોઈએ.

કૃષિમાં મહિલાઓનાં સંપૂર્ણ વિકાસ માટે પગલાઓનું ફરજીયાત અમલીકરણ થવું જોઈએ.

કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓની ભૂમિકા, જ્ઞાન અને સહયોગનો પુરાવો, વૈશ્વિક મુદ્દાઓનો પૂર્વાપર સબંધ કે જે સ્થાનીક જરૂરિયાત માટે યોગ્ય હોવો જોઈએ.

દેશમાં લગભગ ૩૬ % વિદ્યાર્થીનીઓ રાજ્યકૃકૃષિ યુનિવર્સિટીમાં વિવિધ કોર્ષમાં અભ્યાસ કરી રહી છે. તેઓને મહિલાઓને કૃષિમાં સશસ્ત્રીકરણ કરવા માટે યોગ્ય તાલીમ, ક્ષમતામાં વધારો કરવા, અને અનુકુળતા મુજબનું પ્રોત્સાહન પુરૂ પાડવાની જરૂરિયાત છે.

ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે બોદ્ધિક પ્રોત્સાહિક અને આર્થિક વળતર ખેતી દ્વારા ઊભુ કરવુ જોઈએ જેમાં.....

(૧) જમીન, પાણી અને વંશીય સંભાળ.

(૨) ટેકનોલોજી અને આંકડાઓ.

(૩) ઉધારી અને વીમો.

(૪) લણણી બાદનું વ્યવસ્થાપન.

(૫) વળતરયુકત બજારની તકો ઊભી કરવી જોઈએ.

મહિલાઓને એકત્રિત કરવા, જુથો બનાવવા, ટેકનિક, સંગઠન અને વાણિજ્યક (બિઝનેશ માઈક્રો એન્ટરપ્રાઈઝ) ક્ષેત્ર અને સહયોગ પદ્ધતિ (ક્રેડિટ ઈનપુટ માર્કેટ) યોગ્ય સંશોધનો ઊભા કરી નવા કાર્યક્રમો આયોજિત કરવા જોઈએ.

૩૧ માર્ચ ૨૦૧૦ નાં રોજ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ એસ.એચ.જી બંક લિંકેજ કાર્યક્રમ હેઠળ ૩૮,૯૭,૭૯૭ મહિલાઓને અને ૨૫,૧૩,૧૫૨ એસ.એચ.જી મહિલાઓને સરકારી પુરસ્કૃત કાર્યક્રમ સુવર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરાજ યોજનાં હેઠળ સહાયભૂત બનાવવામાં આવી હતી જેમાં મોટાભાગની મહિલાઓ એસ.એચ.જી કૃષિ કામદાર નાની અને માર્જીનલ ખેડુતો હતી જેઓને કૃષિ અને પશુપાલનનાં કામોમાં સાચા અર્થમાં અનુભવ થયો હતો. તેઓને તાલીમ આપી કૃષિમાં મહિલાઓને શકિતશાળી બનાવવાનો આ પ્રયત્ન ધ્યાનાકષ હતો.

સંદર્ભ સૂચિ :–

અર્થ સંકલન, અંક – 461 પાના નં. 51.

યોજના અંક – ૭૨૧, જાન્યુઆરી–૨૦૧૧, પેજ નં.– ૨૦.

યોજના, અંક – ૭૫૬ પાના નં. ૫૮–૫૯.

અર્થસંકલન, અંક –૫૩૩ પાના નં. ૫૫.

Thesis of M.Phil by D.H. Desai

* lquhy fuekor

Arts (visual)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page - 40-43
ISSN 2319 - 8168

eokM+ e: QkVkxkQh dyk dk fodkl

किसी भौतिक वस्तु से निकलने वाली विकिरणों को किसी संवेदनशील माध्यम (जैसे फोटोग्राफी की फिल्म, एलेक्ट्रानिक सेंसर आदि) के ऊपर रिकॉर्ड करके जब कोई स्थिर या चलायमान छवि (तस्वीर) बनायी जाती है तो उसे छायाचित्र (फोटोग्राफ) कहते है। छायाचित्रण (फोटोग्राफ) की इस प्रक्रिया को कुछ सीमा तक कला भी कहते है। फोटोग्राफ के लिये जिस वस्तु या साधन का प्रयोग लिया जाता है उसे कैमरा कहते है। आज और कल को जीवित रखने में कैमरे का बहुत योगदान है यही कारण है कि फोटोग्राफ हमारे जीवन का बहुत महत्त्वपूर्ण अंग बन गया है।

फोटोग्राफी के आविष्कार से पूर्व चित्रकारों द्वारा चित्रों के निर्माण से यह कार्य किया जाता था जो जनसामान्य की पहुँच से बहुत दूर था, लेकिन फोटोग्राफी के आविष्कार से यह जनसाधारण के लिए सस्ता, सुगम व सरल हो गया। जिस व्यक्ति या वस्तु को देखा ना हो या उसके बारे में सिर्फ सुन रखा हो या कही से जानकारी ही मिली हो ऐसे व्यक्ति या वस्तु को भी हम पहचानने लगते हैं तथा फोटोग्राफ को देखकर उसे महसूस कर सकते हैं।

भारत में फोटोग्राफी का आगमन सन् 1840 ई. से माना जाता है तथा सर्वप्रथम 1849 ई. में कलकत्ता (कोलकाता) में पहले फोटो स्टूडियो की नींव रखी गई थी। इसके पश्चात् 1850 ई. में दूसरा स्टूडियो बम्बई (मुम्बई) में तथा मद्रास (चेन्नई), इन्दौर और अन्य जगहों पर फोटोग्राफी स्टूडियो खोले गये। जनवरी 1855 ई. में मुम्बई की फोटोग्राफिक सोसायटी द्वारा प्रकाशित जनरल के अनुसार फोटोग्राफी सोसायटी के सौ सदस्य थे, जोकि इससे जुड़े हुए थे। इन सदस्यों में से अधिकतर उस समय के राजा, महाराजा एवं ओहदेदार ही थे। इस समय भारत में भी फोटोग्राफी के प्रति बहुत लगाव हो गया था, लेकिन देश में मूलतः भारतीय व्यावसायिक फोटोग्राफरों का अभाव था। सन् 1856 ई. में बंगाल में फोटोग्राफिक सोसायटी की स्थापना की गई थी, जिसमें जयपुर के महाराजा सवाई रामसिंह द्वितीय आजीवन संरक्षक बने। भारतीय फोटोग्राफी में उस समय महाराजा सवाई रामसिंह द्वितीय ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई थी।

फोटोग्राफ का उपयोग वर्तमान में हर क्षैत्र में हो रहा है। पत्र–पत्रिकाओं और पुस्तकों में तो फोटो छपते ही है, सिनेमा की फिल्में, टेलीविजन और इन्टरनेट इत्यादि पर दिखने वाले चित्र फोटो ही तो हैं। कैमरे का उपयोग सिनेमा की फिल्में बनाने, व्यक्ति के फोटो या दृश्य फोटो खींचने तक ही सीमित नही रहा है अब इसका उपयोग महत्त्वपूर्ण पुस्तकों या प्रलेखों की नकलें करने के लिए भी किया जाता है। सैकड़ों पृश्ठों की पुस्तक की नकल मुट्ठी भर फिल्म के ऊपर हो जाती है और इसमें बहुत थोड़ा समय लगता है। डाक्टर और वैज्ञानिक खोज में भी फोटोग्राफी का प्रयोग हो रहा है। जो चीज आंखों से नही दिखती, उसे फोटो के मध्यम से देखा जा सकता है। ऐक्स–रे फोटो द्वारा रोग की सही पहचान करने में सहायक होती है और भी ऐसे कई कार्य है, जिनमें फोटोग्राफी का प्रयोग होता है जैसे कि व्यापार, विज्ञान, शिक्षा, कला, मनोरंजन एवं सूचना आदि की जानकारी के लिए किया जाता है।

राजस्थान में ओब्स्क्युरा कैमरे का उपयोग उदयपुर (मेवाड़) में सन् 1818 से ही किया जाता रहा है। इसी कैमरे का परिवर्तित रूप वर्तमान कैमरा है। यह इसी से ज्ञात होता है कि कर्नल जेम्स टॉड, अंग्रेजी सरकार द्वारा सन् 1818 में मेवाड़ में नियुक्त एजेन्ट जो एक कुशल राजनीतिज्ञ था, ने महाराणा भीम सिंह के बडे पुत्र कुंवर अमर सिंह, जो कि उस समय अस्वस्थ थे, उनके मनोरंजन के लिये मेवाड़ राज दरबार में इसका प्रदर्शन किया अर्थात् उन्हें छायाचित्रण के बारे में जानकारी दी।

राजस्थान में फोटोग्राफी कि ुरूआत महाराजा सवाई रामसिंह द्वितीय द्वारा प्रारम्भ की गई। महाराजा सवाई रामसिंह द्वितीय को सन् 1840 ई. में तरूणावस्था से ही फोटोग्राफी के प्रति रूचि उत्पन्न होने के कारण सन् 1850 ई. में उन्होंने जयपुर के महल, माधोनिवास और चन्द्रमहल के मध्य में स्थित दुछत्ती में फोटोग्राफी का कारखाना (तस्वीर खाना) बनवाया। महाराजा ने स्त्री एवं पुरूषों के व्यक्ति फोटोग्राफ, समूह फोटोग्राफ, इमारतों, महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमों, राजस्थान में तथा जयपुर आने वाले प्रमुख व्यक्तियों तथा उत्सवों आदि के फोटोग्राफ कालोडिन प्लेटों के प्रयोग से बनाये। भारत में बिना घूंघट डाले महिलाओं (पर्दे के बगैर) की प्रथम फोटोग्राफी भी महाराजा सवाई रामसिंह द्वितीय ने ही तैयार किए। सन् 1860 ई. में फ्रांस के एक प्रमुख फोटोग्राफर अपनी भारत यात्रा में जयपुर आये और उन्होंने महाराजा द्वारा की गई

*çÚ¡,™üiSÙÚtïHÚ, ÇèDtÅüjÇtï‹Å¥ÇtïÈUç±Ût²éMH¥ÇtÅü,]ÇtïïãÁHtïH,,é¶Qè²¢²éÇÝ±,èüÅè, ©Î²DéÚ.

फोटोग्राफी एवं तकनीक की सराहना की और उसे उच्च कोटि का बताया। सन् 1865 ई. में सैमुअल बोर्ने व्यावसायिक फोटोग्राफर के रूप में भारत आये और उन्होंने अपनी साझीदार चार्ल्स ृोफर्ड के साथ मिलकर सन् 1867 ई. में कोलकाता में फोटो स्टूडियो बनाया तथा सन् 1870 ई. में मुम्बई में भी अपना 'Bourne And Shepherd' स्टूडियो प्रारम्भ किया। सन् 1870 ई. में महाराजा द्वारा जयपुर में सन् 1866 ई. में स्थापित महाराजा स्कूल ऑफ आर्ट एण्ड क्राफ्ट्स में भी फोटोग्राफी विभाग प्रारम्भ किया और डॉ. डी. फैबेक को इस स्कूल का प्राचार्य बनाया, जो स्वयं एक अच्छे फोटोग्राफर थे। वर्तमान में यह संस्था राजस्थान स्कूल ऑफ आर्ट (राजकीय ललित कला स्नातकोत्तर महाविद्यालय) के नाम से जानी जाती है, जो देश की अग्रणी कला संस्थाओं में से एक है।

मेवाड़ में कैमरे का सर्वप्रथम उपयोग अग्रेजों द्वारा महाराणा स्वरूप सिंह के समय का माना जाता है क्योंकि अग्रेज जब मेवाड़ यात्रा पर आए तो अपने साथ कैमरा भी लेकर आये। यहा के महाराणा, राव, जागीदार, किले व दृश्य फोटोग्राफी इत्यादि के फोटोग्राफ खींचे तथा अपनी यादो को बनाये रखने के लिए अपने साथीयों के व अपने फोटोग्राफ खीचे।

मेवाड़ के जिस महाराणा का सबसे पहले कैमरे द्वारा लिया गया फोटोग्राफ मिलता हैं वह महाराणा ृंभु सिंह का है इनका जन्म सन् 1847 में हुआ तथा राज्यकाल 1861–1874 ई. का रहा था। उस समय की राजसी पोशाक पहने हुए महाराणाओं, उच्च पदाधिकारियों, अन्य समकालीन राजाओं, दरबारी सरदारो एवं राज्य कर्मचारियों के छायाचित्र (फोटोग्राफ) खींचे गए।

महाराणा ृंभु सिंह उदयपुर 1865

महाराणा को फोटोग्राफ खिंचवाने के लिए मेवाड़ राज्य के बाहर से फोटोग्राफर को बुलवाना पड़ता था। ये फोटोग्राफर बम्बई, पुणे और कलकत्ता में स्थित फोटो स्टूडियो से आते थे। उस समय फोटोग्राफ की 'कार्ट डी विजिट' और 'एल्ब्युमेन प्रिंट' ृोली ही प्रचलित थी।

इनके बाद महाराणा सज्जन सिंह राज्य गद्दी पर बैठे थे। महाराणा सज्जन सिंह कवि, कला प्रेमी तथा कला के प्रति समर्पित थे। महाराणा सज्जन सिंह के समय ही फोटोग्राफी की अनेकानेक पद्धतियाँ, उपकरण प्रचलन में आ चुकी थी, वे खुद फोटोग्राफी के बहुत ृौकिन थे तथा इन्होने फोटोग्राफी कला को बहुत प्रोत्साहन दिया। इन्होने विभिन्न राजसी अलग अलग पोशाको में विभिन्न मुद्राओं में स्वयं के फोटो खिंचवाये।

महाराणा सज्जन सिंह का 16 वर्ष की आयु का खींचा हुआ फोटोग्राफ है। फोटोग्राफी तकनीक के विकास में महाराणा ने विशेष योगदान दिया क्योंकि आज से पहले कलाकार द्वारा व्यक्ति की पेन्टीग बनाई जाती थी। जिसमें अधिक समय लगता था पर फोटोग्राफी आ जाने से ये आसान हो गया। कैमरे द्वारा कुछ ही समय में फोटोग्राफ खींच लिया जाता था। जो कि वास्तवीक बना रहता। उनके छोटे छोटे फोटोग्राफ भी बने जिनको आभुषणों में लगया जाता था। मेवाड़ राज्य को आधुनिक बनाने और कई सार्वजनिक कार्यो को करने का श्रेय उन्हें ही दिया जाता है।

महाराणा सज्जन सिंह उदयपुर 1880

उस वक्त मेवाड़ के बाहर से फोटोग्राफर को बुलवाते थे मुख्यतः बर्ान व ृोफर्ड, मुम्बई, जॉन्स्टन व हॉफमैन, कलकत्ता, से आते थे तथा इनके अलावा O. S.Baudesson और Various आदि को बुलवा कर फोटोग्राफ खींचवाते थे। इनमें से Various ने आभूषणों में उपयोग के लिए महाराणा के फोटोग्राफ बनाए। उस वक्त अपने राज्य के चित्रकारों को साथ रखते थे जिससे यहा के कलाकार भी फोटोग्राफ तकनीक को समझ सके तथा उनसे प्रभावित हो सके। महाराणा के समय में प्रिन्टिग में फोटो रीयलीज्म का पदार्पण भी मेवाड़ में हो गया था।

महाराणा के राजसी अलग अलग पोशाको में खींचे फोटोग्राफ है जिनके फोटोग्राफर अज्ञात है ये फोटो 'कार्ट डी विजिट पर एल्ब्युमेन' प्रिंट ृोली के बने है। सन् 1881 में जॉन्स्टन व हॉफमैन द्वारा खींचे गए कई फोटोग्राफ है। जिसमें से मेवाड़ के विकास के लिए महाराणा के योगदान को सम्मानित करने के लिए चित्तौड़गढ किले में लार्ड रिपन द्वारा महाराणा को भारत के स्टार के ग्रैंड कमांड से पुरस्कृत किया। जिसमें महाराणा का राजशाही रूतबे की झलक झलकती है। महाराणा के समय का एक फोटोग्राफ जिसमें संभवत मोहनलाल फोटोग्राफर या सेठ कनकमल का है जो बक्स कैमरे के साथ है तथा कैमरा स्टेंड पर रख हुआ है कैमरे के लैंस का ढक्कन फोटोग्राफर के हाथ में है।

महाराणा सज्जन सिंह के 'एल्ब्युमेन प्रिंट', 'कार्ट डी विजिट' और 'ज्वेल फोटोग्राफ' प्रिंट बने थे। उस समय प्लेट नेगेटिव का प्रचलन था। महाराणा सज्जन सिंह तक फोटोग्राफ प्रिंटीग का कार्य बम्बई, इन्दौर, कलकत्ता तथा मद्रास में होते थे। कुछ फोटोग्राफर विदेशों से फोटोग्राफ प्रिंट करवाने के लिए नकारात्मक छवि भेजते थे जिसकी पॉजिटिव छवियॉ बनाकर वे भेजते थे।

Maharana Fateh Singh of UdaipurWith The Viceroy,Lord Elgin, 1896

महाराणा सज्जन सिंह के बाद महाराणा फतह सिंह के 45 वर्षो तक मेवाड़ के विविध पक्षों पर कार्यो को संजोया गया है। इनके फोटोग्राफ में इनका रोबदार व्यक्तित्व की झलक मिलती है। महाराणा फतह सिंह का राज्याभिषेक के लिए आए राजा और दरबारी व्यक्ति आदि का सिटी पैलेस में लगा दरबार का 1884 में जॉन्स्टन व हॉफमैन द्वारा लिया गया फोटोग्राफ है और उसी समय का शिकार का भी है जिसमे महाराणा फतह सिंह और उनके साथ सहयोगी खडे है इस फोटो के फोटोग्राफर का पता नही है। ये 'एल्ब्युमेन प्रिंट' पर बने हुए है। इस समय फोटोग्राफी के विषय में भी परिर्वतन आया जहा महाराणा व नरेशो के ही फोटोग्राफ होते थे वहा अब किले, महल, पैलेस, दृश्य फोटो व प्राकृतिक आदि के फोटोग्राफ होने लगे थे।

फोटोग्राफी के लिए कलकत्ता से जॉन्स्टन व हॉफमैन, मउ से हेरजोग एण्ड हिग्गिन्स, शिमला से आई. कॉवेल तथा मुम्बई से बर्ान एण्ड ृोफर्ड आदि का बुलवाते थे। फोटोग्राफ प्रिंट तकनीक में और अधिक विकास हुआ जिसमे ज़ेलेटीन सिल्वर प्रिंट, एल्ब्युमेन प्रिंट, कार्बन प्रिंट और प्लेटिनम प्रिंट आदि होने लगे थे। इस समय फोटोग्राफ को रंगीन बनाने के लिए कलाकारों द्वारा फोटोग्राफ प्रिंट पर हाथ से रंग कर के उन्हे रंगीन बनाया जाने लगा जिसे हेण्ड रंगीन फोटोग्राफ कहा जाता था।

Maharana Bhupal Singh of Udaipur being greeted by the British Resident upon disembarking the train fron Udaipur to Bikaner,1940

जैसा व्यक्तित्व महाराणा फतह सिंह का था वैसा ही व्यक्तित्व वबहुगुणों से सम्पुण महाराणा भूपाल सिंह का था उनका जन्म 1884 ई. में हुआ था। इनका राज्यकाल 1930 – 1955 ई. तक का रहा। महाराणा भूपाल सिंह उन प्रमुख ृासकों में से एक है जिन्होंने पराधीन भारत से स्वाधीन भारत में कदम रखा। इनकी नेतृत्व क्षमता से प्रभावित होकर इनको स्वतन्त्र भारत के राजस्थान का महाराज प्रमुख की उपाधि से सम्मानित किया गया था।

इनके ृासन के समय में फोटोग्राफी कला का क्रमिक तथा आधुनिक विकास हुआ। महाराणा के बचपन से लेकर मरणोपरांत तक के कई फोटोग्राफ है। सोलह वर्ष की अल्प आयु में ही इन्हे क्षय रोग की बिमारी हो गई थी। उनके फोटोग्राफ उनकी ृारीरिक कमी को नकारते है। कैमरे द्वारा लिए गए उनके फोटोग्राफ तथा प्राकृतिक दृश्यों का सजृन प्रमुख है। फोटोग्राफरों ने उनके व्यक्तिगत जीवन के समय को संपूर्णता से फोटोग्राफ में उतारा है। भूपाल सिंह के अनेक ऐसे फोटोग्राफ है जिसमें महाराणा आम जन के बीच में है जिससे यह पता चलता है कि वे आम जन के कितने करीब थे। इन्होंने पेन्टीग व फोटोग्राफी सिखने के लिए अपने यहाँ के कलाकारों को मुम्बई भेजा था। वहा से सिख के आने के बाद उनको राज्य दरबार में फोटोग्राफर व कलाकार के रूप में नियुक्त किया जाता था तथा ये दरबारी फोटोग्राफर के रूप में जाने जाने लगे। इन फोटोग्राफरों में से भगवान लाल गोटवाल एक थे। जो मुम्बई के जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट से फोटोग्राफी तथा पेन्टीग सीख के आये थे। इनके अलावा भी प्रभु लाल वर्मा, श्रीमाल स्टूडियों, इब्राहीम जीवाजी, मोहन लाल तथा हगामी लाल दशोरा प्रमुख फोटोग्राफर रहे थे।

मेवाड़ में पहली बार राजघरानें की स्त्री का फोटो बिना घूंघट डाले (पर्दे के) कैमरे के सामने आई। ृादी ब्याव के भी फोटोग्राफ होने लगे, प्रेस के लिए भी फोटोग्राफ लिए जाने लगे। फोटोग्राफरों ने महाराणा के विभिन्न क्रियाकलापो का, पुजा पाठ, तीज त्यौहारों, भेंटवार्ता, अतिथी सत्कार, झुलूस, मेले, शिकार, उद्घाटन समारोह, राजनेताओं के साथ तथा लगे हुए राज्य दरबार के तथा प्राकृतिक दृश्य, सिटी पैलेस के अन्दर बाहर के फोटोग्राफ खींचे गए। इन्होंने फोटोग्राफी को बढ़ावा दिया तथा उदयपुर में फोटोग्राफ स्टूडियों की स्थापना हुई। जिससे फोटोग्राफी आम जन तक पहुँचने लगी पर उस वक्त भी गरीब लोग फोटोग्राफ नही खींचवा सकते थे क्योकि उस समय फोटोग्राफ खींचवाना थोडा मंहगा लगता था। जिनके पास पैसे होते थे वे अपनी फोटोग्राफ खींचवाते थे तथा कुछ लोगों नें अपने ृादी की भी फोटोग्राफी करवाई।

रात की फोटोग्राफी के लिए बिजली की उपलब्धता हो गई थी जिससे रात को भी फोटो लिए जाने लगे। इनके बाद महाराणा भगवत सिंह के प्रदर्शित फोटोग्राफ में उन्हें स्वतन्त्र भारत के प्रमुख राजनेताओं के साथ के फोटो देखने को मिलते है। ये फोटोग्राफ स्वतन्त्रता के बाद के खींचे गए है।

इस समय तक फोटोग्राफी का महत्त्व और अधिक बढ गया था क्योकि फोटोग्राफ खींच वाने को अपनी ृान समझते थे। फोटोग्राफ के मध्यम से ही व्यक्ति विशेष की पहचान व जानकारी होने लगी

थी तथा फोटोग्राफ पहचान पत्र से ही एक व्यक्ति दुसरे व्यक्ति को अपनी पहचान बताने लगे। पहचान के लिए पासपोट साईज के फोटोग्राफ खींचे जाने लगे। फोटोग्राफर को भी ृादी–ब्याव, समारोह, स्कूल के समारोह, सरकारी–गैर सरकारी संस्थाओं के फोटो खींचने के लिए बुलने लगे थे। फोटोग्राफरों ने भी अपने अपने स्टूडियों खोल लिए थे अब अलग अलग स्टाईल के फोटो खींचे जाने लगे।

फोटोग्राफ समय (पलो) को बांधने में सहायक है, जो कि आध ुनिक युग की देन है। जिसको हम आज फोटोग्राफ में यथार्थ को देखते है यह कार्य पहले चित्रकला के माध्यम से किया जाता था। फोटोग्राफी आज एक कला के रूप में जानी जाती है। फोटोग्राफ व्यक्ति, वस्तु के जीवन की गति विधियों को बताती है तो कभी जीवन के विकास क्रम को भी प्रस्तुत करती है।

संदर्भ ग्रन्थ

1. यादव, नरेन्द्र सिंह,(2009) फोटोग्राफी तकनीक एवं प्रयोग, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर।
2. ृार्मा, ओ. पी., (1992) फोटोग्राफी, हिन्द पॉकेट बुक्स,दिल्ली।
3. ठाकरे, वामन, (1990) फोटोग्राफी मार्गदर्शन, सन्मार्ग प्रकाशन, दिल्ली।
4. K. G. Pramod Kumar & Venkateswaran Mrinalini (2014). Long Exposure The Camera at Udaipur, 1857 - 1957. MMCF Udaipur.
5. K. G. Pramod Kumar (2012). Posing for posterity: royal Indian portraits. New Delhi: Lustre Press.

* Dr. Cimna Ram Dangi

Arts (visual)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page - 44-46
ISSN 2319 - 8168

BeejBonna: Exchanging Ideas

Sowing Seeds (Beej Bonna) is an interactive artist village residency where yearly residencies are held every year in the month of December for a period of 14 days. This interactive residency sowed the seeds of a highly creative conjunction amongst rural and contemporary artists. This mile-stone project welcomed the exchange of ideas in various art forms from national and international artists.

"Sowing Seeds" is a project that intends to create dialogues amongst artists beyond the national identity and serve as an opportunity for rural artists to meet, share and exchange ideas, visions, and diverse views in order to create a deeper understanding of art. It acts as a medium for developing and improving the artistic impressions of experts as well as emerging artists. As an alternative art space in India, "Sowing Seeds" is geared to meet the challenges required to organize such contemporary artist village camp (workshop) within rural areas and give rise to a new era in visual art. Contemporary artists in India tend to work in big cities and display their work in urban galleries. Indian village people therefore have few opportunities to interact with contemporary art and artists. There are rural artists who are traditionally well practised but unaware of contemporary art. The `Sowing Seeds' art project, which started in 2009, aims to help these artists and their rural communities to learn and enrich themselves.

`Sowing Seeds' is a revolution bringing together rural and contemporary art in a five-year project that comprises of workshops in several villages in Rajasthan. It invites artists from India and around the world to participate in village residencies during which they interact with the people of the village. As well as developing traditional Indian artists and society, the project aims to encourage emerging contemporary artists.

This year sowing seeds was held at SARECHA village (Jodhpur). Here a fourteen days International village Artist Residency held from December 20th 2015 to January 2nd 2016. Simone Wierød (Danish), Bibhuti Bhusan Nath (India) , NG Xi Jie (Singapore) , Nrupa Soman (India) , Manjot Kaur (India) Nikita Teresa (India) Ana Caroline De Lima (Brazil) Ahmed Ahmed Helmy (Egypt) Ralph Barrientos (Philippian) Sonja Wyss (Bahamian and Swiss) Radostina Petrova Doganova (Bulgaria) Bhupat and Lalit (India) were the paricipating artists for this residency.Highlights of Some of the works are as

Manjot Kaur one of the participating artists in Sowing Seeds did a Site specific Land Art Installation and Performance in collaboration with a Marwari girl named

MANJOT KAUR, SITE SPECIFIC LAND ART INSTALLATION AND PERFORMANCE, SOWING SEEDS 2016

* DEPT OF. VISUAL ART, Pdf scholar, M.L.S.U.Udaipur (Raj.)

relationship. In this installation they made two circles from soil as a BINDIYA which represents two different aspects. In the first circle they use red pigment powder as a symbol of holiness, they put two toys made by soil as a symbol of bride and groom which are attached by a cloth called (Gathjod) along with Ganesha's statue as a symbol of divinity. The second circle was made of black pieces of coal, black color was used to symboliz the darkness of their life. Along with broken pieces of toys as a symbol of their broken dreams which are not fulfilled and trail off in these rituals.This art work questions those responsible for ruining child life.

BHUPAT DUDI AND LALIT CHOUDHARY, "BINDIYA" INSTALLATION, SOWING SEEDS, 2016

Sowing Seeds" invites contemporary artists to create art beyond the confines of their studios while allowing them to have a hand in raising awareness of issues that relate to social development in the region. In turn, rural artists have the opportunity to learn from visiting artists. Rural art has to undergo a metamorphosis to become contemporary art. Thoughts, positive energy and attitude can bring about changes. This will also lead to a process of social development in the villages.These artist residency intents to forge meaningful connections and interactions between rural and contemporary art and artists. Since the art world is rather conventional, its aim is to work further on this movement to raise awareness in rural and contemporary art and create meaningful connections and interactions between rural and contemporary artist. This will develop interrelationships among artists from different geographical locations with varied social, religious and cultural perspectives.

* Dr. Nidhi Chundawat

Arts (psychology)

Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -47-50
ISSN 2319 - 8168

"Study of the effect of psychological intervention on variables marital adjustment and self concept".

The present study was conducted on married women to see the impact of psychological interventions on marital adjustment and self concept. Marriage is considered as an important and necessary phase in one's life, as it is compulsory format to maintain the building block of society i.e. family. The present study was done on 120 married (where for 60 women marital period was 0-2yrs and for another 60 women marital period was 2-5yrs)women and out of which 10% sample of the tool population was given with intervention (where the problem area was diagnosed). Purposive random sampling was used, and the study was conducted on the married women from UDAIPUR and JAIPUR, district of Rajasthan. There is a significant effect of psychological intervention on marital adjustment and self concept.

According to Stephens W.N. (1963), Family is a social arrangement based on marriage and the marriage contract including recognition of the rights and duties of parenthood, common residence for husband and wife and children and reciprocal economic obligations between husband and wife. In Indian culture marriage seems as a grand ceremony, which doesn't happen between two individuals rather take place between two families. Menski (2003) `It's a vow between two people to stay together and uphold traditional family values in accordance with dharma.' In traditional Hindu system there is no role for the state, as the marriage remained a private affair within the social realm. Within this framework, marriage is no doubt the most important transitional point in life. It is a turning point of person's life. A drastic change occurs in a short period of time. Conflict is natural and inevitable in marriages and other close relationships. Ironically, one's experience of interpersonal conflict is often highest with one's spouse, compared to other long-term relationships (Argyle and Furnham 1983).

Marital relationships are particularly prone to conflict because spouses develop a great deal of shared intimacy and interdependence. These qualities make the partners more vulnerable to one another. At the same time, cohesion strengthens the relationship such that partners can better withstand criticism from one another and the relationship can survive partner disagreements.

Alain (1985) studied on three main variables housekeeping, budget distribution and communication feeling in married couples and reported that satisfied couples took greater responsibility for the conflicts while dissatisfied subject blamed their partners.

Marriage in Psychological view is the main source of sexual gratification. According to Maslow's Need Hierarchy theory the very basic needs of human life is Physiological Need which include hunger, thirst and sex. To satisfy the hunger drive the person eats food, for the gratification of thirst drive person drinks water and to fulfill the sex drive, person collates with the partner. Marriage brings waves of change along with it. Couples have lots of dreams, expectations and fantasies regarding marriage and their future spouse. Some of them are realistic and some are fantasies, which is completely dependent on personality trait.

* Guest Lacturar Dept. Phychology, M.L.S.U., Udaipur. (Raj.)

According to Smith (1967), Adjustment in marriage is a continuous process. As the complexion of marriage changes, two partners must resynchronize their ideas, values, desires and goals if they want their marriage to run smoothly. In the beginning stages of marriage not all thing are going to be perfect. There will be tough times ahead when adjustments will have to be made and the couple has to compromise in order to accommodation the needs and wants of both partners. Most major adjustment will occur in first year of marriage.

Kapur (1974) marital adjustment is the state of accommodation in marital relationship between husband and wife which is characterized by a tendency in them to resolve conflicts and an overall feeling of happiness and satisfaction with marriage and marriage partner.

Markowaski and Green (1984), Hope and Kerry (1980), Annanatham (1981), Raman (1981) reported that marriage is basically a physical, psychological and social satisfaction.

Levenson, Caratensen, and Gootman (1994) in their study reported that young couple's marital dissatisfaction was associated with less positive affect greater negative effect and greater negative effect reciprocity. In terms of relation between experience, husband reported feeling more negative the more they are physiologically aroused. For wives affect and arousal were not correlated. ful sentiments.

Haavio, Mannila (1971) in their study showed that marital life is more important to those who stay at home than to working wives. The relationship with husband is the only important adult human relationship for a home staying wife. Women with low status occupation were satisfied with work and family.

Booth, Alan and Edward (1985) have shown that marital timing affects the quality of marriage and early marriage increases marital instability.

Flynn (1996) who conducted a Parish based program for improving dialogues between spouses. The program includes an opportunity for practicing communication skills through series of six meetings along with the home work between melting and marriage counseling. This program was effective in improving dialogues between spouses.

Booth, Alan and Edward (1985) have shown that marital timing affects the quality of marriage and early marriage increases marital instability.

Sharma et al. (1996) administered that marital adjustment questionnaire to house wives of nuclear and joint families. He concluded that the type of family influence marital adjustment and interaction among the type of family and duration of marriage was significant.

OBJECTIVE:

The present study was conducted on married women to see the impact of psychological interventions on marital adjustment and self concept.

HYPOTHESIS:

Intervention has no significant effect on marital adjustment and self concept.

METHODOLOGY:

SAMPLE:

Purposive random sampling was used for selecting the 120 married samples from Rajasthan district of India, whose length of marital period was 0-2 yrs (60 married women) and 2-5yrs (60 married women). The respondents possessing lowest scores in their respective experimental groups, towards various variables were encouraged for therapeutic intervention in the form of Counseling and the `Eclectic' approach was applied as per the need of the client. It was made explicit for their mutual support and participation during different sessions

TOOL AND TEST:

SELF CONCEPT:

This test has been developed by R.K.Saraswat. Self concept has been referred by Lowe (1961) as one's attitude towards self.

Description of Self Concept Inventory: The self concept inventory provides six separate dimensions of self concept, viz. physical, Social, Intellectual, Moral, Educational and Temperamental Self Con-

cept. It also gives a total self concept score. The operational definitions oneself concept dimensions measured by this inventory are:

1. Physical: individual's view of their body, health, physical appearance and strength.

2. Social: Individual's sense of worth in social interactions.

3. Temperamental: Individual's view of their prevailing emotional state or predominance of a particular kind of emotional reaction.

4. Educational: Individual's view of themselves in relation to school, teachers and extracurricular activities.

5. Moral: Individual's estimation of their moral activities.

6. Intellectual: Individual's awareness of their intelligence and capacity of problem solving and judgments.

The inventory contains 48 items. Each dimension contains eight items. Each item is provided with five alternatives. Responses are obtained on the test booklet itself. There is no time limit but generally twenty minutes have been found sufficient for responding all the items. Instructions for the time of administration of the inventory are also given on the test booklets.

MARITAL ADJUSTMENT QUESTIONNAIRE:

The questionnaire has been developed by Dr. Pramod Kumar and Dr. Kanchana Rohitagi. The marital adjustment questionnaire has been developed to provide a handy tool to identify couples who are making poor marriage and needs psychological diagnostics help. After identification of the problem sample a therapeutic session was scheduled and after that the Self Concept questionnaire and Marital Adjustment inventory was conducted again. Pretest-posttest was design was applied.

RESULT:

The tables showing mean and t value of the dependent variable after giving intervention.

RESULT TABLE SELF CONCEPT

COUNSELLING	MEAN	T value
BEFORE	177.25	2.6
AFTER	179.58	
TOTAL	178.41	

RESULT TABLE MARITAL ADJUSTMENT:

COUNSELING	Mean	T value
BEFORE	12.17	2.18
AFTER	15.25	
TOTAL	13.71	

The mean value of the scores shows that intervention has an effect on self concept and marital adjustment. The`t' value is significant at .05 level.

DISCUSSION:

After the pre-test and post test design, the intervention was given to those female respondents who scored low scores on different dependent variables. Following are the results explaining the mean and`t' value of the `Before Intervention Scores' and `After Intervention Scores'. The positive results were found after follow up session. The clients were provided with `Eclectic' approach of counseling during intervention, as per the requirement of the problem area. There is a rise in the scores of dependent variables after intervention.

The result table indicates that the total mean

scores of the clients before counseling were 177.25 for dependent variable Self Concept, which has risen to 179.58 after counseling. The`t' value is significant at .05. This shows that the intervention has significant affect on dependent variable Self Concept. The result table indicates that the total mean scores of the clients before counseling were 12.17 for dependent variable Marital Adjustment, which has risen to after counseling15.25. The`t' value is significant at .05. This shows that the intervention affects the dependent variable Marital Adjustment.

CONCLUSION:

It can be concluded that intervention plays a significant role on dependent variables Self Concept and Marital Adjustment. Hence it rejects the proposed hypothesis.

REFERENCES:

Booth, Alan and Edwards, J .N.(1985). "Age at marriage and marital instability." Journal of Marriage and The Family, vol.47, feb. pp. 67-75.

Cohen, H. & Daniel, R. (1996). "Preditors of Marital Satisfaction Dysfunctional Relationship, Beliefs, Disturbed Moods and Adoptive Marital Communication", Canadian Psychology, 27, no.2.

Coleman J.C.(1978). Abnormal Psychology. Scotland: Foresman and Co.,Chicago.pp 605-62

Elman, M.& Gilbert, L.(1984). Coping stratergies for role conflict in married professional women with children. National council on family relations.

Gearhart, J.M. (1996). Self Concept in adult women: A multidimensional approach. Dissertation Abstracts International, 56, 3769.

Goodie,and Williams, J.(1963). World Revolution and family pattern. Newyork, Free Press, pp.98.

Jehn, K.A. And Mannix, E.A.(2001). " The Dynamics Nature Of Conflict: A Longitudinal Study Of Intragroup Conflict And Group Performance". Academy Of Management Journal, April 2001, Pp. 238-251.

Sharma, S.C.(1993). A study of impact of self concept upon frustration. Proceeding of 80th Indian Science Congress Part III.

Sharma, et, al.(1990). Marital adjustment in housewife of nuclear and joint family. Journal of Family Therapy. Vol.6(2), sept.244- 245.

www.wikipedia.org/marriage/topics

www.realtime.net/marriage/topic

www.medindia.com

www.socialpsychology.net

Dhanurasana alternatively exert pressure on heart. The first stageof Viparitakarani also give good positive pressure to heart and increase satisfaction and happiness. (S.K. Ganguly, 1999)

The result in addition to the improvement in various other cognitive domains seen with convectional anti depressant.(V.K.Sharma).

METHODOLOGY AND PROCEDURE:

In the present study 30 girls were selected using purposive random sampling. Then given a Sahaja yoga training session for a month (twice a day for an hour). Pretest results were collected and then posttest results were collected. Then statistical analysis was done, and results were calculated.

TEST AND TOOL :

Oxford Happiness Scale: T his measure developed by Hills and Argyle (2002) uses eight items to assess happiness and a six point scale.

RESULT:

SUBJECT	MEAN	S.D.	S.E.M.	t value
Pre–Test	1.79	0.41	0.09	2.83
Post-Test	1.70	0.53	0.11	

*Significant at .05 level (d.f.- 18) Tabulated 't' value= 2.10

Above table indicates that the mean, S.D., standard error of mean value with regard to pre- test on happiness variable was recorded 1.79, 0.41, and 0.09 and in the case of post test the same were recorded as 1.70, 0.53 and 0.11 respectively. And the t ratio is 2.83 was found statistically significant at .05 level.

CONCLUSION:

It can be concluded from the above result that practicing Sahaja Yoga plays an important and significant role in increasing happiness index. The first stage of Viparitakarani also gives good positive pressure to heart and increase satisfaction and happiness. (S.K. Ganguly, 1999)

As Sahaja yoga meditation provides a practical and free means for people to achieve a peaceful and balance state in their life. It helps to reduce illness, live longer and re discover the sense of shared value that derive from both a traditional life and respect for the earth through the practice of an environmentally aware life style, therefore when the subjects were provided with the training for a month than it helped in improved the level of satisfaction and happiness.

REFERENCES:

1. Hackl,W.(1995).Die Auswirkungen von Sahaja Yoga auf das Drogenkonsumverhalten (The ef fect of Sahaja Yoga on drug consumption). *Doctoral thesis* submitted to the University in Vienna, 1995.
2. Aftanas L, Golosheykin S. (2005): Impact of regular meditation practice on EEG activity at rest and during evoked negative emotions. International Journal of Neuroscience 115(6).
3. Pavot, W.,Diener, E.,& Fujita, F.(1990). Extraversion and happiness, Personality and Individual Differences, 11, 1299-1306.
4. Sahaja Yoga : An Indian Ideal of Mental health. Psychiatry, Vol. 38(1975), p; 1-10.
5. Sharma.V.K.,(2005).Effect of Sahaj yoga on neuro-cognitive function in patients suffering from major- depression,Indian journal of physiology and pharamacology, 2006: 50(4), 375-383.

www.google.com

*Çtï..²ïtïÝÇè.ÐÅïH

Arts (Hindi)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -53-54
ISSN 2319 - 8168

„¢çãy²ÜtÚÜt¢„}t¢..ÐÚÐí|¢t±

„¢çãy²ÜtÚ¥ÐÝï„}t¢.Üt¢}¢çS¼dÜ¥ñÚ}t¢¶ïtïÝtïãtï¼ïãñ¢©ÚÜèÐéÜtÚ„}t¢.ÜèÐéÜtÚãt¼êãñ¢±ã„}t¢.Üti|¢t¢tïÜt¢ï¥Ðê±¢tïèÜt¢ïtHãèÝêïÎ¼±ÚÝ¢©„ïÜ|¢èÜ|¢èÝSçÎãt¢|¢èÎ¼ãñ!

„¢çãy²ÜtÚ„}t¢.Üti|¢t¢tïÜt¢ïÃ²QÜÚÚ„,è±¥ñÚàtçQãt¢HèïtÝ¢Î¼ãñ¢©ÚÜèïtÝ§ïæ§ï„¢çãy²ÜtÚ„}t¢.Üti|¢t¢tïÜèÝÎãtï-}t¢¼„}t¢.ÜèÜ©ït¢²ÜtïtÝ..¢ç¼ãñ¢§ï„ÐÚÜtÚ„¢çãy²ÜtÚ„}t¢.Üti:ót²ÜïtÝ..¢¼ãñ¥ñÚ§ç¹ã¢„ÜïiçÞ{²ÜèæÎ²ãt¼ãñ¢©ÚÜè|¢t¯}¢tïã}¢tÜtï„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢tïÜè..HÜç}tHèÚãèãñãÜç÷ÜtïmÚt¢ã}¢„}t¢..ÜtïãÎ²¼ÜÐæèæ™..¢¼ïãñ¢ÜtïïHS¼¢ãèÝêè±ÚÝã}¢tÜtï©ÝÐúçS¼è²tæèÜtÐ¼tH×.¢¼ãñïtït¢ï„}t¢.ÜtïïÐí|¢t¢ç¼ÜÚ×²é}¢tH×tæ¥ÜÝS¡HÚ©Ðó¢ÜÚÎ¹èãñ¢„}t¢.ÜtïÐí¢ç{ç{-S±éÐ„¢çãy²ÜtÚÜïç™Ú¢ãè„æ¢ïã¼ãtï„¢çãy²Ît¢¼ãñ¢

¥¥¢ÎèÜtH„ï„¢çãy² „.üÝ:

..è±ÝçÍæ¥Ú¥ÜÎt¼¢Ðí×ßãñ¢.è±ÝÜèÜ§ïçàtï¯¢¼æ±|¢èãñ¢„¢çãy²|¢è×ÜçÝæ¥ÚÎt¼¢Ðí×ßãñ¢©„ÜèÜ§ïçàtï¯¢¼ï„ÜçÞ¢ç„¢çãy²Ü¢„}t¢..¢çÞ¢ç±¼ï„§ïy²¢çÎ¢ç÷{¢tŠ²¢tï„ïÐíS¼è±æ×ãñ¢„¢çãy²Ü¢„}t¢..¢tæÐí¢™Ý„}t²„ï„.üÝãt¼¢ßãñ¢HñçÜÜ¥ñÚ÷ñçÜÜ„ßÜèï¼Ð¼H×è¥Ð¢tæt„}t¢×{è„ãtñtÚèSy²¢èÐí¢™Ý|¢¯¢æ±}tæ„¢çãy²Ü¢„üÝãt¼¢ßãñ¢

„¢}¢±Î„«×±Î„™.é±ÜÎ¥ñÚ¼ï±Î„x¢¼„Ð¼t¢„Ú¢}¢²t¢„}ãt|¢t¼§ïy²¢çÎ}ãy×Ðè¢ï„¢çãy²Ü¢„é.ÝÐí¢™ÝÜH}tæèãt¢x¢²ƒ¢¢„¢çãy²ÜïÎè¢ÜÚÜH×èÝ„.üÝÜï„ƒ„¢ƒ©ÚÜï™Ú¾¢„¢çãy²ÜïÎè¢ÜÚÜH×èÝ„.üÝÜï„ƒ„¢ƒ©ÚÜï™Ú¾¢¼ïÜÚÜïÜè|¢Ðí|¢t¢ïyÐÚÜH¼ÐÎ¢ãt¼èÃèãñ¢.ñ„ï¥¢..|¢è|¢Ú¼¢éÝ„|¢t„„Îæ¢è„Ü¢è„ÜïÎ×Ü¢ÜÚÜH×èÝ„.üÝÜï„ƒ„¢ƒ©ÚÜï™Ú¾¢¼ïÜÚÜïÜè|¢Ðí|¢t¢ïyÐÚÜH¼ÐÎ¢ãt¼èÃèãñ¢.ñ„ï¥¢..|¢è|¢Ú¼¢éÝ„|¢t„„Îæ¢è„Ü¢è„ÜïÎ×Ü¢„...Î¢ï±Sy²¢çÎ¥¢..„Î²¢ïÜè„Î²¢æ¢Ï¼.¢Ú¼ÜÜ¢Î|¢è|¢H×Ýæè|¢H¥ï.¢æ¢¥¢ÎÜH„ï×HÜÚ¥ñ{éçÝÜÜÜH×¼Ü„„¢çãy²ÜïÎè¢ï¢ïã¼èÝ„.üÝ„ï„}t¢..Ðí|¢t¢±ãt¼ãtãñ¢ãÚ²é×ÜÜï„¢çãy²Ü¢ï¢Ðí÷é×¢æ¢ïÜèÐè¢Sf¢²¢æèÜtï©×¢tÚ¢Î²¢ãñ¢„}t¢..„¢çãy²ÜïÎè¢ïÜ¢¼ãtï„¢çãy²Ü¢„}t¢..Ütï„²Ðí¢Rª¢ç{æ¥ÚÎt¼¢Ðí×ßãñ¢

„¢çãy²ÜtÚÜè|¢ç}tÜt:

ç„,ÐÜtÚ„¢çãy²}¢tæ„¢}¢t¢ç.Ü|¢t¢ï×ñÚç™Ú¢ïÜèÐí¢Ãæ²¢ãtï¼ïãñ¢©„èÐÜtÚãy¢t¢„}t¢..|¢è„¢çãy²ÜtÚ¢t¢Ú¢ïÜè..|¢è„¢çãy²ÜtÚ¢t¢Ú¢ïÜè..HÜç}tHèÚãèãñãÜç÷ÜtïmÚt¢ã}¢„}t¢..ÜtïãÎ²¼ÜÐæèæ™..¢¼ïãñ¢ÜtïïHS¼¢ãèÝêè±ÚÝã}¢tÜtï©ÝÐúçS¼è²tæèÜtÐ¼tH×.¢¼ãñïtït¢ï„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢ç¼ÜÚ×²é}¢tH×tæ¥ÜÝS¡HÚ©Ðó¢ÜÚÎ¹èãñ¢„}t¢.ÜtïÐí¢ç{ç{-S±éÐ„¢çãy²ÜtÚÜïç™Ú¢ãè„æ¢ïã¼ãtï„¢çãy²Ît¢¼ãñ¢

¥¥¢ÎèÜtH„ï„¢çãy² „.üÝ:

..è±ÝçÍæ¥Ú¥ÜÎt¼¢Ðí×ßãñ¢.è±ÝÜèÜ§ïçàtï¯¢¼æ±|¢èãñ¢„¢çãy²|¢è×ÜçÝæ¥ÚÎt¼¢Ðí×ßãñ¢©„ÜèÜ§ïçàtï¯¢¼ï„ÜçÞ¢ç„¢çãy²Ü¢„}t¢..¢çÞ¢ç±¼ï„§ïy²¢çÎ¢ç÷{¢tŠ²¢tï„ïÐíS¼è±æ×ãñ¢„¢çãy²Ü¢„}t¢..¢tæÐí¢™Ý„}t²„ï„.üÝãt¼¢ßãñ¢HñçÜÜ¥ñÚ÷ñçÜÜ„ßÜèï¼Ð¼H×è¥Ð¢tæt„}t¢×{è„ãtñtÚèSy²¢èÐí¢™Ý|¢¯¢æ±}tæ„¢çãy²Ü¢„üÝãt¼¢ßãñ¢

„¢}¢±Î„«×±Î„™.é±ÜÎ¥ñÚ¼ï±Î„x¢¼„Ð¼t¢„Ú¢}¢²t¢„}ãt|¢t¼§ïy²¢çÎ}ãy×Ðè¢ï„¢çãy²Ü¢„é.ÝÐí¢™ÝÜH}tæèãt¢x¢²ƒ¢¢„¢çãy²ÜïÎè¢ÜÚÜH×èÝ„.üÝÜï„ƒ„¢ƒ©ÚÜï™Ú¾¢¼ïÜÚÜïÜè|¢Ðí|¢t¢ïyÐÚÜH¼ÐÎ¢ãt¼èÃèãñ¢.ñ„ï¥¢..|¢è|¢Ú¼¢éÝ„|¢t„„Îæ¢è„Ü¢è„ÜïÎ×Ü¢„...Î¢ï±Sy²¢çÎ¥¢..„Î²¢ïÜè„Î²¢æ¢Ï¼.¢Ú¼ÜÜ¢Î|¢è|¢H×Ýæè|¢H¥ï.¢æ¢¥¢ÎÜH„ï×HÜÚ¥ñ{éçÝÜÜÜH×¼Ü„„¢çãy²ÜïÎè¢ï¢ïã¼èÝ„.üÝ„ï„}t¢..Ðí|¢t¢±ãt¼ãtãñ¢ãÚ²é×ÜÜï„¢çãy²Ü¢ï¢Ðí÷é×¢æ¢ïÜèÐè¢Sf¢²¢æèÜtï©×¢tÚ¢Î²¢ãñ¢„}t¢..„¢çãy²ÜïÎè¢ïÜ¢¼ãtï„¢çãy²Ü¢„}t¢..Ütï„²Ðí¢Rª¢ç{æ¥ÚÎt¼¢Ðí×ßãñ¢

„¢çãy²ÜtÚÜè|¢ç}tÜt:

ç„,ÐÜtÚ„¢çãy²}¢tæ„¢}¢t¢ç.Ü|¢t¢ï×ñÚç™Ú¢ïÜèÐí¢Ãæ²¢ãtï¼ïãñ¢©„èÐÜtÚãy¢t¢„}t¢..|¢è„¢çãy²ÜtÚ¢t¢Ú¢ïÜè..HÜç}tHèÚãèãñãÜç÷ÜtïmÚt¢ã}¢„}t¢..ÜtïãÎ²¼ÜÐæèæ™..¢¼ïãñ¢ÜtïïHS¼¢ãèÝêè±ÚÝã}¢tÜtï©ÝÐúçS¼è²tæèÜtÐ¼tH×.¢¼ãñïtït¢ï„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢ç¼ÜÚ×²é}¢tH×tæ¥ÜÝS¡HÚ©Ðó¢ÜÚÎ¹èãñ¢„}t¢.ÜtïÐí¢ç{ç{-S±éÐ„¢çãy²ÜtÚÜïç™Ú¢ãè„æ¢ïã¼ãtï„¢çãy²Ît¢¼ãñ¢

„¢çãy²ÜtÚ¥ÐÝï„}t¢.Üt¢}¢çS¼dÜ¥ñÚ}t¢¶ïtïÝtïãtï¼ïãñ¢©ÚÜèÐéÜtÚ„}t¢.ÜèÐéÜtÚãt¼êãñ¢±ã„}t¢.Üti|¢t¢tïÜt¢ï¥Ðê±¢tïèÜt¢ïtHãèÝêïÎ¼±ÚÝ¢©„ïÜ|¢èÜ|¢èÝSçÎãt¢|¢èÎ¼ãñ!

„¢çãy²ÜtÚ„}t¢.Üti|¢t¢tïÜtïÃ²QÜÚÚ„,è±¥ñÚàtçQãt¢HèïtÝ¢Î¼ãñ¢©ÚÜèïtÝ§ïæ§ï„¢çãy²ÜtÚ„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢tïÜèÝÎãtï-}t¢¼„}t¢.ÜèÜ©ït¢²ÜtïtÝ..¢ç¼ãñ¢§ï„ÐÚÜtÚ„¢çãy²ÜtÚ„}t¢.Üti:ót²ÜïtÝ..¢¼ãñ¥ñÚ§ç¹ã¢„ÜïiçÞ{²ÜèæÎ²ãt¼ãñ¢©ÚÜè|¢t¯}¢tïã}¢tÜtï„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢ç¼ÜÚ×²é}¢tH×tæ¥ÜÝS¡HÚ©Ðó¢ÜÚÎ¹èãñ¢„}t¢.ÜtïÐí¢ç{ç{-S±éÐ„¢çãy²ÜtÚÜïç™Ú¢ãè„æ¢ïã¼ãtï„¢çãy²Ît¢¼ãñ¢

¥¥¢ÎèÜtH„ï„¢çãy² „.üÝ:

..è±ÝçÍæ¥Ú¥ÜÎt¼¢Ðí×ßãñ¢.è±ÝÜèÜ§ïçàtï¯¢¼æ±|¢èãñ¢„¢çãy²|¢è×ÜçÝæ¥ÚÎt¼¢Ðí×ßãñ¢©„ÜèÜ§ïçàtï¯¢¼ï„ÜçÞ¢ç„¢çãy²Ü¢„}t¢..¢çÞ¢ç±¼ï„§ïy²¢çÎ¢ç÷{¢tŠ²¢tï„ïÐíS¼è±æ×ãñ¢„¢çãy²Ü¢„}t¢..¢tæÐí¢™Ý„}t²„ï„.üÝãt¼¢ßãñ¢HñçÜÜ¥ñÚ÷ñçÜÜ„ßÜèï¼Ð¼H×è¥Ð¢tæt„}t¢×{è„ãtñtÚèSy²¢èÐí¢™Ý|¢¯¢æ±}tæ„¢çãy²Ü¢„üÝãt¼¢ßãñ¢

„¢}¢±Î„«×±Î„™.é±ÜÎ¥ñÚ¼ï±Î„x¢¼„Ð¼t¢„Ú¢}¢²t¢„}ãt|¢t¼§ïy²¢çÎ}ãy×Ðè¢ï„¢çãy²Ü¢„é.ÝÐí¢™ÝÜH}tæèãt¢x¢²ƒ¢¢„¢çãy²ÜïÎè¢ÜÚÜH×èÝ„.üÝÜï„ƒ„¢ƒ©ÚÜï™Ú¾¢¼ïÜÚÜïÜè|¢Ðí|¢t¢ïyÐÚÜH¼ÐÎ¢ãt¼èÃèãñ¢.ñ„ï¥¢..|¢è|¢Ú¼¢éÝ„|¢t„„Îæ¢è„Ü¢è„ÜïÎ×Ü¢„...Î¢ï±Sy²¢çÎ¥¢..„Î²¢ïÜè„Î²¢æ¢Ï¼.¢Ú¼ÜÜ¢Î|¢è|¢H×Ýæè|¢H¥ï.¢æ¢¥¢ÎÜH„ï×HÜÚ¥ñ{éçÝÜÜÜH×¼Ü„„¢çãy²ÜïÎè¢ï¢ïã¼èÝ„.üÝ„ï„}t¢..Ðí|¢t¢±ãt¼ãtãñ¢ãÚ²é×ÜÜï„¢çãy²Ü¢ï¢Ðí÷é×¢æ¢ïÜèÐè¢Sf¢²¢æèÜtï©×¢tÚ¢Î²¢ãñ¢„}t¢..„¢çãy²ÜïÎè¢ïÜ¢¼ãtï„¢çãy²Ü¢„}t¢..Ütï„²Ðí¢Rª¢ç{æ¥ÚÎt¼¢Ðí×ßãñ¢

ç„,ÐÜtÚ„¢çãy²}¢tæ„¢}¢t¢ç.Ü|¢t¢ï×ñÚç™Ú¢ïÜèÐí¢Ãæ²¢ãtï¼ïãñ¢©„èÐÜtÚãy¢t¢„}t¢..|¢è„¢çãy²ÜtÚ¢t¢Ú¢ïÜè..HÜç}tHèÚãèãñãÜç÷ÜtïmÚt¢ã}¢„}t¢..ÜtïãÎ²¼ÜÐæèæ™..¢¼ïãñ¢ÜtïïHS¼¢ãèÝêè±ÚÝã}¢tÜtï©ÝÐúçS¼è²tæèÜtÐ¼tH×.¢¼ãñïtït¢ï„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢ç¼ÜÚ×²é}¢tH×tæ¥ÜÝS¡HÚ©Ðó¢ÜÚÎ¹èãñ¢„}t¢.ÜtïÐí¢ç{ç{-S±éÐ„¢çãy²ÜtÚÜïç™Ú¢ãè„æ¢ïã¼ãtï„¢çãy²Ît¢¼ãñ¢

„¢çãy²ÜtÚÜè|¢ç}tÜt:

ç„,ÐÜtÚ„¢çãy²}¢tæ„¢}¢t¢ç.Ü|¢t¢ï×ñÚç™Ú¢ïÜèÐí¢Ãæ²¢ãtï¼ïãñ¢©„èÐÜtÚãy¢t¢„}t¢..|¢è„¢çãy²ÜtÚ¢t¢Ú¢ïÜè..HÜç}tHèÚãèãñãÜç÷ÜtïmÚt¢ã}¢„}t¢..ÜtïãÎ²¼ÜÐæèæ™..¢¼ïãñ¢ÜtïïHS¼¢ãèÝêè±ÚÝã}¢tÜtï©ÝÐúçS¼è²tæèÜtÐ¼tH×.¢¼ãñïtït¢ï„}t¢.ÜtïÐí|¢t¢ç¼ÜÚ×²é}¢tH×tæ¥ÜÝS¡HÚ©Ðó¢ÜÚÎ¹èãñ¢„}t¢.ÜtïÐí¢ç{ç{-S±éÐ„¢çãy²ÜtÚÜïç™Ú¢ãè„æ¢ïã¼ãtï„¢çãy²Ît¢¼ãñ¢

*Ýè¥¡}¢.¥ÚÚ.Çè.¥ñÚ¡„¡¥¡çÜÜ¡}¢„¡ÜÜ¢ïH¡.„¡¥ÐÐ¢ÚÜ¡ïÜèãñ¢Ê„¼¢.±¢ïH¢ïÎ„..è.¼ÐÈè.

ÐçÚçàtC:

1. Ïtctcté, xcé-tctcú², ÜuÃ²ÜúÍÐ, 199Ú, ¥ó}ctú{c}c»æ{,,‹,,ÐÍÜúàtÝ, çÎÎè
Ú. ÿtci}c™aîí",,e}c'Ý",,ctçã²ç¬ï™Ý, 1990, ¥ó}ctú{c}c»æ{,,‹,,, ÐÍÜúàtÝ, çÎÎè

*Çtï..²ïtïÝÇè.ÐÅïH

Arts (HINDI)
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -55-56
ISSN 2319 - 8168

ÜÇïtÚÜÌèÐí¢„æçtÜ¼¢

çÜ¸è|¢è„¢çãy²ÜÌèÐí¢„æçtÜ¼¢ÐÚç±™¢ÜÜÜ½ï„¸]¢²ã¸ç¢æ„±üÐíf¸¢²ãÎ¶¢™¢ç㻢çÜ±ã„¢çãy²¥ÐÝï²é<¢ÜÜï¢Ç»¢çÜ¼¢<¶ÚçÜ¸
ÌÐ}¢æÐí¢„æçtÜ¼¢<¶ÚÜ±ã¥¢.ÜÜï„æÎ¢ü}¢æçÜ¼¢<¶ÚÜÜ±ãæ¼ÜÐí¢æ¸ç¢tÜ¼ã¤ç㸸è²ÜÌèÐí¢„æçt

"x¢..„¢É¼ñ{¢ïç½²¢, ç²ÚÍÐ¤à¢ç¼¤Ø¢,
x¢ç¼çÜ¥ã¢..Ð}¢¢qH¢, H¢ñÃïãç/ç¸Ï¢x¢¢
¥¢ïSüïãçÚÜÜï„æ¼¥x¢ç¶¸¥çãï¢Ý¢ÚÜÜïÉx¢¢"

ÜÏ¢à¸„}¢¢..}¢ïæÐñ¢ëãêSü{¢>¢ÚÜ»æ,„ç}¢¢ç.ÜÜLç²¢ïæ½ƒ¢ ¥×{ç¬à¤„,¢ïæ, }¢ê¼Ðêê.¢, ..¢ç¼¢Ï, ½èƒú²¢¬¢¢x¢çÎÜÜï.ÜÚ ç¸Ú¢{ƒï¢

'Ð¢ÝÊê.ïãçÚç}H½¢ï}¢ñæê.êæÐÑÚ
½¢½ï ²ï™PÙè|¢Hè, Ðè„¶¢² „æ„ÚÜ¢"

ÜÏ¢ÁÜèÝÚ}¢ïæ„|¢è.¢ç½ÜÜ¬¢ïx¢, ™¢ãÏ¢ó¢¢ãï¢, ™¢ãïÝ¢ç²ãï, à¢Êï™¢¬ñ², „Ï¢„}¢¢Ýƒï¢§ç›Ü¢¢ÁÝïÜÃ¢ãñ-

"..¢ç¼ÝÐêA¢ï„¢{êÜè, ÐêÀHèç..»x²¢Ý¢
}¢¢HÜÚï¼H¤ÚÜ¢, Ð¢ÚÁÝÏï¢}²¢Ý¢¢"

¬½}¢¢Ý„}¢²}¢ïÜÏ¢ÁÜèÚÜÐ¢ï„æx¢Ú¢

¥×{ç›Ü„æÏ¢ï}¢ïæÜÏ¢ÁÜï»ï„ïç¬™¢ïæÜèÐ¢ï„æx¢Ú¢SÐÐ„ï ÐçÚHçÝ¢½ãï½èañ¢©ÝÜï„¢çãý²Ü¤ï¢çÜ„èSƒ¢Ý, Ðçïç{™¢,„}¢² ç»à¢ï¯Üè„è}¢¢}¢ïæÏ¢ï¢æ{¢Ýèæ.¢„Ü¼ãñ¢ÜÏ¢ÁÜï{¢>¢ÚÜ»»ï„-|¢¢±„„}¢ïçÝ{}¢ãý¬Ðë±¢ü¸ÜïÏÐHS¬Ð,©„..}¢¢Ýï¸ÜÜïãæ‹Ïé¬¥ñÚ }¢é„}¢¢Ý¢ïæÜÜÏ¢™¢ïæ.¢ï¬ñ}¢¢²S¬¥ñÚç¬ï{ÜÜè|¢ï¬Ý¢ÐÏÐH/è,©„ï ÜÜèÁï¼ÜèÃ¢ÏÝï}¢ïæ¬ï„ÈÜHèõ»ãñ¢¬¥¢..|¢è»ï„ï|¢Q„Ü¿²¢ïæ²¢ Ý¼¬¥¢ïæÜÈ..Ú¼ãñ„..¢ï-{¢}¢ïæÜÜÚ¸ÐÝÜ¢ïÏèÚÜÚ{¢>¢ÚÜ»Ü¼¢ ¥ñÚ„„}¢<±² |¢¢±Ý¢ÜÜ¢„„}¢éÁ.±H„æÏïæ¢ÐïÎ¢ÝÜÜ„ÜÜ¼ïãñ¢ ÜÜ¢¢ÜH¢ïÜ}¢ÜÜÜï„æS/¢ÐÜãñ¢|¢Ú¼}¢ïæ.¢ç¼-|¢ïÎÝï©Ð™-Ýê™, |¢ïÎ-|¢¢±Ð¬¢ç„Ú²¢ãñ¢æèïæ}¢¢æ¬À¢Ã³¸½ƒú²¢¢, }¢ê¼¢¢, ..Ýï±{¢Ú¢ÜÚ¢, ²¿¢ÜÚ¢, ¥¢çÎ{}¢ÜÜÜï¬Ý¼¢²Ü¬æx¢ÏÝ×¢²ï/ï, ±ñ„ïæ}¢ê„}¢¬¢ïæ}¢¢æÚ¢ï.¢, Ý}¢¢.., „ó¢ç¼ã.¬¥ç¬Ï¢.}¢èÃï/ï¢ ÜÜ¢¢Á.¢ç¼Ðæç¼Üï|¢ïÎ-|¢¢±Üï¢ïçÚ/ÜÜ}¢¢½ï/ï¢¬¥¢ïçÚÜÜ¢H }¢ïæ.¢ç¼¢ïÇïæ¬¥¢ÐÏH¢Ýæ¢Ïæ¬¢ãñ„

ÜÏ¢ÁÜï„ïæÜç±¯ÜÐH¬Sü„ÜÏÐí/¢ÜÜï¢±Š{¬¥¢.©¢Sü/ê¢ ±è¬¢.ã}¢¢Úï¢H›Ð¢„æx¢ÜÜãñ¢ÜÜ¢¢ÁÜèÜÜèÜ„ê¬¥ñÚÜÜÁê¬H}¢<{è ¬¢¢è¬¢.ÜÜï„æÏ|¢ü}¢ïæ|¢èÐ¢„æx¢ÜÜãñ¢}Š³ÜÜ¢ÝÁ„}¢¢.ç¢±{ ÐÚÜ¢ÜÜèç¬Ç¸Ï¢¢¬¢ïæ„ï×¢ïS¼ƒ¢¬¥ñÚ¬¢.ÜÜ¢„}¢¢..|¢è©Ý„ï¸}¢éQU Ýêã¢ïæ²¢ãñ¢¬¥¢ÜÜ¢¢ÁÜèÜÜè¬¢¢ïæÐ¢„æx¢ÜÜ»æ,¢ñÚQ¢¬¢ÜÜèæ²¢ï Ï¢Ýè Ú¢½è ãñ¢©ÝÜè Ð¢¢„æx¢ÜÜ¼¢ ÜÜ|¢è ÝC Ý ã¢ïÜÜÚ ²¢¢-²¢¢æÜÜÜèÃï¢¢

* Dr. PREETI KACHHAVA

Physical Education
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -57 -59
ISSN 2319 - 8168

A study to see the effect of yogic practices on some physical fitness parameters

The present study was done to see the effect of yogic practices on some physical fitness parameters like explosive strength and hemoglobin. Purposive random sampling was used to select the sample from Jaipur and Udaipur district of Rajasthan. Socio middle class was included. Pretest posttest research design was used. Twenty male subjects were provided with yogic asana training for four months. It was found that training has a significant effect on explosive strength.

Physical fitness is a very personal matter and is ultimately the responsibility of the individual. Each person in accepting or rejecting this responsibility must realize the implications of that choice on the lives of others in our society in our communities and in our families. The physical fitness should not only help to improve the man's capacity to work but also develops his all round efficiency and his total personality. Yoga being an old technique to remain mentally, and physically, has now getting is real value as people in Asian as well as in European countries have understood its importance. Therefore it seems worth to conduct researches on yoga's impact in modern times.

`Patanjali' the father of yoga states in his sutras that the harmonious development of the body, mind and soul can be obtained through the eight limbs of yoga. They are `yam', `niyam', `asana', `pranayam', `pratyahar', `dharna', `dhyan',and `samadhi'.

In yoga practices the body should be placed in a favorable and comfortable position before one can begin the practice of concentration and meditation. Asana helps in the release of musculature towards free functioning of bio physical part of personality. The word `Asana' means `easy, comfortable'. Patanjali has defined it in the following way, " To sit in a posture fixedly and comfortably for a sufficient length of time is Asana.(Y.S.II-46) when one can comfortably remain in one particular posture at least for three hours at a stretch he is said to have attained perfection in that asana. Asana not only give elasticity and endurance to the body but they also give a feeling of well being to the mind.

Dr. Kalidasan and S.Samsudeen(1998) investigated the impact of game specific yogic training on cricket performance among college level cricketers. The analysis revealed that physical field training combined with game and specific yogic training showed significant improvement on the cricket playing ability among cricketers.

Shanugam(1993), studied the effect of asana and jogging on selected physiological and hematological variables among school boys. Asana were found to be more effective than jogging in improving pulse rate, vital capacity, breathe holding time and serum cholesterol.

METHODOLOGY AND PROCEDURE:

In the present study 20 college male students from Udaipur, and Jaipur Rajasthan were taken as subject. The subjects were selected randomly. The age

* LECTURER, BNCPE COLLEGE, UDAIPUR (RAJ.).

group ranged from 18 to 25 yrs. Pre –post research design was used. The subjects were provided with a yogic asana training programme for four months, (five days in a week, twice a day for an hour). The data pertaining to the criterion variable were taken before administering the training program of four months in relation to the explosive strength and hemoglobin.

The standard tests were applied to collect data for these variables. After pretesting, a four month training schedule of yoga asana was administered and after completion of training post testing was done for selected variables.

Test and tool: the following tests were administered for data collection on selected variables:

1. **Standing Broad Jump:** To measure Explosive Strength of legs. The best trail was used as the final score of the test item.

2. **Hemoglobin Test:** To measure hemoglobin in blood.

The data collected was analyzed with the help of statistical procedure in which Arithmetic Mean, Standard Deviation, Standard Error of Mean and`t' test were used to compare the Pre and Post test Design.

Result and Discussion:

Table 1: HEAMOGLOBIN

Subject	Mean	S.D.	S.E.M.	't'
Pre- Test	10.82	1.48	0.33	0.59
Post- Test	11.07	1.41	0.31	

*Significant at .05 level (d.f.- 18) Tabulated 't' value= 2.10

Above table indicates that mean, S.D. and Standard error of mean value with regard to pre data on hemoglobin in blood were recorded 10.82, 1.48 and 0.33 respectively where as in the case of post data the scores were recorded as 11.07, 1.41 and 0.31 respectively and were found to be statistically non significant.

Table 2: BROAD JUMP

Subject	Mean	S.D.	S.E.M.	't' Ratio
Pre-Test	1.69	0.41	0.09	2.93
Post-Test	1.76	0.53	0.11	

*Significant at .05 level (d.f.- 18) Tabulated 't' value= 2.10

Above table indicates that the mean, S.D., standard error of mean value with regard to pre- test on broad jump variable was recorded 1.69, 0.41, and 0.09 and in the case of post test the same were recorded as 1.76, 0.53 and 0.11 respectively. And the t ratio is 2.93 was found statistically significant at .05 level.

CONCLUSION:

The above results showed that explosive strength has a significant effect whereas hemoglobin showed no significant difference between pre and post training results. With the practice of yoga a person can notice a significant improvement in explosive strength of legs as with the help of yogic practice elastic components of muscles can be stretched and consequently develop tension due to its elastic resistance to stretch. This effect is the mechanism in the muscles contractile force. It is effective in those activities which involves voluntary muscle contraction and elastic recoil.

REFERENCES:

1. Bhaskaran, J.R (2003), "Effect of yoga on cardiovascular system in subjects above 40 years'" April, 47(2), p.202-6.
2. Kalidasan and Samsudeen, S.(1998), " Specific yogic training and its impact on cricket performance"., (Unpublished dis sertation) Dept. of Physical Education, Bhartidarshan University, p. 26.
3. Shanmugam (1993), "Effect of asana and jogging on selected physiological and he matological variables among school boys", Unpublished P.Hd thesis, Alagappa Univer sity.

Singh V. and Madhu A.(1987), " A study of the effect of Yogic practices on certain Psychological parameters" , Indian journal of clinical psychology, vol.14, p. 80-83.

* Dr. SURYAVEER SINGH SOLANKI

Physical Education
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -60-62
ISSN 2319 - 8168

Influence of Yogic practice on selective physical fitness parameters

The present study was done to visualize the impact of practicing yoga activities on some physical parameters which includes cardiovascular endurance and flexibility. Twenty male subjects were selected from B.N. boys' college Udaipur, Rajasthan and were trained in classical yogic asana. Pretest –posttest research design was applied. It was found that yogic practices have a significant effect on variables cardiovascular endurance and flexibility.

Yoga is a mean to achieve purity of mind, body and life dynamism itself by using various processes. It can be defined as a method of self exercise aimed at achieving legitimate pleasure and harmonious life, which ultimately results in the attainment of much cherished goal of self realization. Yoga is a means of total integration of physical, mental, intellectual and spiritual aspects of human personality.

Yoga is an ancient practice; it was even practiced in Vedic times also. References to yoga abound in the Vedas, particularly in the Rig-Veda, in the Upanishad and in Bagwad Gita. This knowledge has been transferred through ages from generation to generation. Maharishi Patanjali had used word `Yoga' as `Chitta Vrutti Nirodh'.

Yoga is now getting its real worth and recognition. As most of the countries including, Asian and European understood the importance of Yoga in daily Life. To maintain Physical fitness in today's era is difficult as a person deals with numbers of stressors which may cause anxiety, depression, and latter on leads to serious physical and mental problems. Therefore it's better to take prevention than cure.

Studies have shown that yoga asana practices have noticeable impact in life. Participants have got relief from stress, increased and improved mental peace and physical efficiency. They have got effect of yoga practices on their daily routine- (Ghude, at.al 2011).

Physical fitness is an important element of today's life, which includes basic skills like strength, speed, endurance, agility, cardiovascular endurance. The good physical fitness not only improves the man's capacity to work but also develops his all round efficiency and his total personality. Those who are physically active shown low level of anxiety during anxiety test as compared to those who remained inactive- (Lawrence, 1996). This study shows the relevance of physical fitness and involvement.

Shanugam (1993) studied the effect of asana and jogging on selected physiological and hematological variables among school boys. Asana found to be more effective than jogging in improving pulse rate, vital capacity, breathe holding time and serum cholesterol.

PROCEDURE AND METHODOLOGY:

For the present study the subjects taken were 20 college male students from B.N. Boys College, Udaipur, and Rajasthan. The subjects were selected randomly. The age group ranged from 18 to 25 yrs.

* ASSOCIATE PROFFESOR, BNCPE COLLEGE, UDAIPUR (RAJ.).

Pre –post research design was used. The subjects were provided with a yogic asana training programme for three months, (five days in a week, twice a day for an hour). The data pertaining to the criterion variable were taken before administering the training program of three months in relation to the cardiovascular endurance and flexibility. The standard tests were applied to collect data for these variables. After pretesting, a three month training schedule of yoga asana was administered and after completion of training post testing was done for selected variables.

Test and tool: The following tests were administered for data collection:

1. **Hayward Step Test:** To measure Cardio Vascular Endurance. In this test exercise is given for the duration 1 to 1.5, 2 to 2.5, 3 to 3.5, the pulse of all the three time were recorded and was calculated by applying following formula;

$$\text{Fitness Index} = \frac{\text{Duration of exercise in seconds}}{2\times \text{ Sum of three plus counts after exercise}} \times 100$$

2. **Sit and Reach Test:** To measure the flexibility of legs.

The data collected was analyzed with the help of stastical procedure in which Arithmetic Mean, Standard Deviation, Standard Error of Mean and`t' test were used to compare the Pre and Post- Test data.

Result:

The`t' test was applied to find out the significance of difference between the pre-test and post- test means of the selected variables. The level of significance was chosen to the test the hypothesis was 0.05.

Table 1: Cardiovascular Endurance

Subject	Mean	S.D.	S.E.M.	T-Ratio
Pre –Test	51.5	9.37	2.09	2.28*
Post- Test	60.6	8.43	1.88	

*Significant at .05 level (df-18) Tabulated' Value =2.10

The table-1 reveals that mean, standard deviation, standard error of mean with regard to pre data on cardiovascular endurance were recorded 60.6, 9.37 and 2.09 respectively where is in case of post data the same were recorded as 51.5, 8.43 and 1.88 and the `t' ratio (2.68) was found significant at 0.05 level.

Table 2: Flexibility

Subject	Mean	S.D.	S.E.M.	't' Ratio
Pre- Test	1.96	0.05	0.12	2.68
Post- Test	2.46	0.25	0.05	

*Significant at .05 level (df- 18) Tabulated't' Value= 2.10

An examination of table-2 revealed that mean, standard deviation, standard error of mean value with regard to pre- data on sit and reach test were recorded 1.96, 0.05 and 0.12 respectively where as in the case of the post data the same were recorded as 2.46, 0.25 and 0.05 respectively and`t' ratio (2.68) was found to be significant at 0.05 level.

CONCLUSION:

The results of the study showed that yogic practice have significant effect on flexibility and cardiovascular endurance after three months training session. With the help of yogic practice elastic component of muscles can be stretched and consequently develop tension due to its elastic resistance to stretch. This effect is the mechanism in the muscles contribution to contractile force. It is effective in those activities which involves voluntary muscle contraction and elastic recoil. The net result of reflex activity is a more vigorous contraction of a given muscle when it is forcefully stretched.

Therefore it can be concluded:

- The yogic practice improves the mental and physical health of the individual.
- The practice of yoga increases the flexibility.
- The yogic practice has significant effect on cardiovascular endurance.

REFERENCES:

1. D.V. Ghude.(2011), " A study of the effect of the yoga training camp on physical fitness health and daily routine of the ladies", journal of health and sports sciences. Vol. 4, No.2, pg.49.
2. V.Lawrence.(1996), " Level of anxiety among university athletes". Vyayam Vidnyan.a hanuman vyayam prasarak mandal publication. vol.29, no., pg.11.
3. Shanmugam (1993), " Effect of asana and jogging on selected physiological and hematological variables among school boys", unpublished P.hd Thesis, Algappa University.

* L. PINTO

Physical Education
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -63-66
ISSN 2319 - 8168

A Study on Perception/Awareness of Teachers Regarding Effectiveness of Officiating

The aim of this study was to see Awareness of teachers regarding effectiveness of officiating.The study was delimited to the male and female school and college physical education teacher. For this study there was no age limit. This study was done in Bhavnagar city only. For this study Football game was selected for Questioner .For this study 70 Physical Education teachers. From research it shows that average teachers are positive perception regarding effectiveness of officiating.

KEYWORDS :- Awareness, Perception

When we speak of physical education, we are referring to a broad field of interests. The basic concern is human movement, primarily in this sense of gross (larger) movements rather than the minute or finer movements of the body. More specifically, physical education is concerned with the relationship between human movements and other areas of education that is, with the relationship the body's physical development to the mind and soul as they are being developed.

METHOD

For this study Physical Educations teachers was selected of Bhavnagar district. For these study male and female teachers was selected. For this study questionnaire method was selected. To know perception/awareness of teachers regarding Effectiveness of officiating70 teachers was selected randomly. The researcher has selected 70 respondents conveniently. Therefore sampling designing is based on convenience.As per questioner all 15 Question had been taken for the questioner purpose for this study analysis of answer will not bias per following teachers who will give answer yes or no and average of each question will be counted for analysis. Analysis has been done with the appropriate usage of statistical techniques

ANALYSIS AND CONCLUSION

The information of aspects the perception/awareness of teachers regarding effectiveness of officiating. The data collected from Questioners and analysis done as per average method.

* Researcher Maharaja Krushnkumarsinhji Bhavnagar Uni., Bhavnagar.

Sr No	Questions	Yes	Average	No	Average
1	Are the officials updated with the new laws?	68	97.14	2	2.85
2	As a physical education teacher are you aware of the laws of the game of football	69	98.57	1	1.42
3	Are the officials skilful enough	66	94.28	4	5.71
4	Are the officials having leadership qualities	69	98.57	1	1.42
5	Are the officials having good control on the game	67	95.71	3	4.28
6	Are you satisfied by the officiating done at your place in the tournaments	61	87.14	9	12.85
7	Number of officials deputed in the matches is sufficient	59	84.28	11	15.71
8	Are the officials overloaded	40	57.14	30	42.85
9	Are players satisfied by the officiating done by the officials in different tournaments	65	92.85	5	7.14
10	Officials are paid fully as per the norms established by you	37	52.85	33	47.14
11	Are the officials having coordination among themselves	64	91.42	6	8.57
12	Are they using the standard equipments	64	91.42	6	8.57
13	security is provided to officials	32	45.71	38	52.28
14	Are the officials biased	33	47.14	37	52.85
15	Officials are experienced or not	57	81.42	13	18.57

From research of perception/awareness of teachers regarding Effectiveness of officiating result found that in

Q-1 Are the officials updated with the new laws?

Out of 70 teachers 68 teachers answered yes and 2 teachers answered no therefore it shows that teachers 97.14 % are update with new laws of officiating

Q-2 As a physical education teacher is aware of the laws of the game of football? 69 teachers answered yes and 2 teachers answered no therefore it shows that98.57% are aware of the laws of game of football

Q-3 Are the officials skilful enough 66 teachers answered yes and 4 teachers answered no therefore its shows that 94.28% are skilful to officiate

Q-4 Are the officials having leadership qualities 69 teachers answered yes and 1 teacher answered no so we can say 98.57 %officials have leadership qualities

Q-5 Are the officials having good control on the game In this question 67 answered yes and 3 teachers answered no therefore its shows that95.71 % officiating have good control on the game

Q-6 Are you satisfied by the officiating done at your place in the tournaments For this question 61 teachers were satisfied with place of tournament and 9 teachers were not satisfied therefore it shows 87.14% are satisfied and 12.85% are not satisfied

Q-7 Number of officials deputed in the matches is sufficient?59 teachers are sufficient of officials deputed and 11 teachers are not satisfied so we can see 84.28% are agree with officials deputed and 15.71 are not agree

Q-8 Are the officials overloaded? 40 teachers says that there are overloaded and 30 teachers says no therefore we can say 57.14 % say yes and 42.85 says no foe overloaded

Q-9 Are players satisfied by the officiating done by the officials in different tournaments 65 teachers are satisfied with other officials and 5 teachers are not satisfied so 92.85% are satisfied by players and 7.14 %

Q-10 Officials are paid fully as per the norms established by you? 37 teachers says yes for paid and 33 teachers says no therefore it shows 52.85% are yes answered and 47.14% says no

Q-11 Are the officials having coordination among themselves 64 answered yes and 6 teachers answered no therefore it shows yes 91.42 % and no 8.57%

Q-12 Are they using the standard equipments 64 teachers answered yes 6 teachers answered no as we can says that 91.42% says yes and 8.57 says no

Q-13 Security is provided to officials? Answer of 32 was yes and 38 was no in this question 45.71% was agree with this and 52.28 was not agree about security

Q-14 Are the officials biased?In this question it seems that 33 teachers are biased and 37 are not biased means47.14% is yes and 52.85% are not

Q-15 Officials are experienced or not? In this question we can see 57 teachers are experienced and 13 are not experiencedit seems 81.42% are experience and 18.57% are not

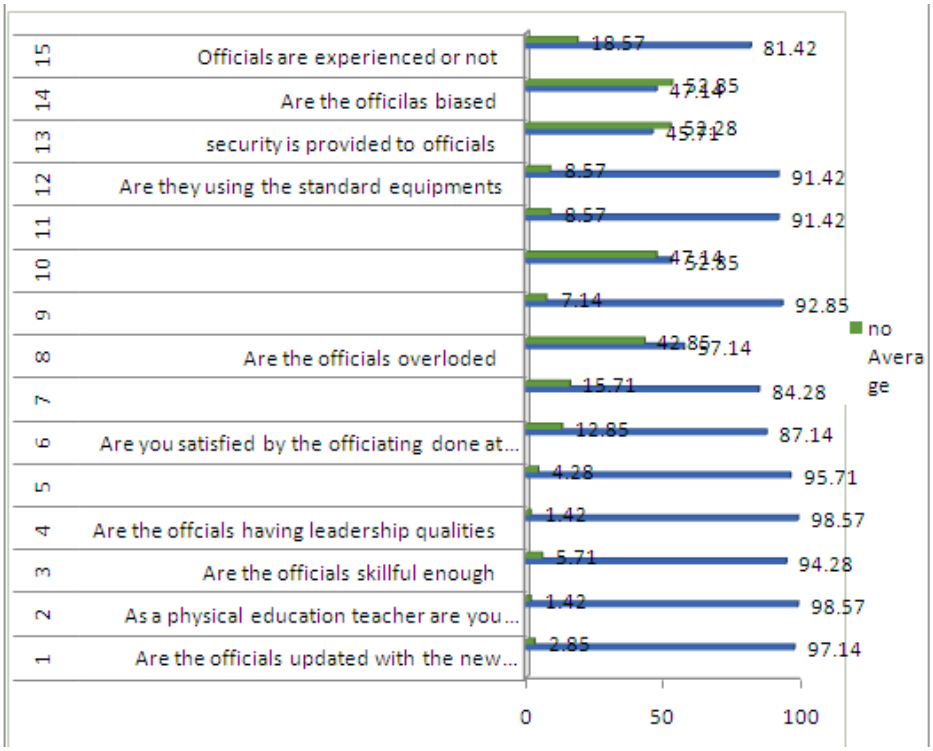

REFERENCE

1) Chu, Donald (1982) Dimensions of sports studies. U.S.A. John Wiley & Sons, Inc

2) Dean Michael Ravizza "STUDENTS' PERCEPTIONS OF PHYSICAL EDUCATION TEACHERS' CARING" May 11, 2005 Blacksburg, Virginia

3) Francisco Javier Castejón "Teachers' perceptions of physical education content and influ ences on gender differences" Motriz: Revista de EducaçãoFísica rev. educ. fis. vol.21 no.4 Rio Claro Oct./Dec. 2015

http://dx.doi.org/10.1590/S1980-65742015000400006

* Dr. Nagin H. Gamit

Physical Education
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page - 67-71
ISSN 2319 - 8168

THE EFFECTS OF SELECTED EXERCISE ON ANTHROPOMETRIC MEASURMENT OF PATAN DISTRICT RULER GIRLS

A Research and Study of human as specially in case of women body composition has been introduced late in the 20th century. The main objective was to see and study the effect of physical exercise in women's Anthropometric measurement. I have also put forth my efforts to study the effect in this respect, Forty girls were selected from Gujarat Patan District Ruler. (aged between 14-17 years) and their samples were taken by purposive sampling method and divided into two main groups like Experimental and Control group of girls . In this course of study of Anthropometric measurement variables like butt, belly, and thigh Ten Week Training Programme was conducted and after training, measurement shows the difference between Control Group and Experimental Group. It was found that Experimental group was significant on butt, belly, and thigh.

KeyWords : Anthropometric measurement, butt, belly and thigh Exercise.

Physical education as well as promoting healthy exercise and healthy living, also aims to promote team building and working as a member of a team. Games such as foot ball, cricket and badminton where the use of teams are a must aims to help the students build a rapport with their counterparts and also show how they can win- or at least play to their best- whilst working as a unit.

Ideally, healthy habits, including a fitness program, should begin early in life It's easier to practice a healthy life style as an adult if you grew up eating healthy foods and exercising. If you haven't exercised in a while, you will begin to see a training effect within a week or two after you start your program. Your heart muscles will become stronger. You'll begin to have greater endurance for every day task. After about eight weeks of the exercise program your body will adapt to the increased demands. If you want to see continued improvement, you may need to increase the time or the intensity of your workout and /or add some new activities. Adding variety to your workout will help to keep it interesting and will increase your ability to be consistent in exercising week after week.

MATERIAL AND METHODS

40 Girls of were selected randomly of Gujarat Patan District Ruler for the purpose of the study**.** There was two groups control and experimental group There was two groups control and experimental group. For this group A and B has made. Group A has given special excises of but,t belly and thigh . Taking into consideration, the above reviews, and the following physiological aspects was selected for this study Anthropometric measurement of body parts.

* Associate Professor Shri and Smt. P.K.Kotawala Arts College, Patan, Gujarat.

Result and discussion:

TABEL-1

The Difference of the significance of the Mean of Patan District Ruler girls experimental and control group in the performance of BELLY HIGH

NO	GROUP	PRE TEST	POST TEST	MEAN DIFFERRENCE	"t" ratio
1	EXPERIMENTAL	71.8	70.25	1.55	7.85*
2	CONTROL	118.54	118.64	0.1	1.55

* Significant level is 0.05

From table of Belly high it seems that experimental group mean is 71.8 of pre test and after giving training post test mean is 70.25nd control group pre test mean is 118.54 and post test mean is 118.64 Mean difference of two group is experimental 1.55 and control group is 0.1 and "t" ratio of experimental group is 7.85 and control group is 1.55 .Therefore it can be said that there is significant for experimental group and control group's is not significant girls Belly high

TABEL-2

The Difference of the significance of the Mean of Patan District Ruler girls experimental and control group in the performance of BELLY MEDIUM

NO	GROUP	PRE TEST	POST TEST	MEAN DIFFERRENCE	"t" ratio
1	EXPERIMENTAL	80.5	77.65	2.85	7.42*
2	CONTROL	81.8	81.89	0.09	1.86

* Significant level is 0.05

From table of Belly medium it seems that experimental group mean is 80.5 of pre test and after giving training post test mean is 77.65 and control group pre test mean is 81.8 and post test mean is 81.89 .Mean difference of two group is experimental 2.85 and control group is 0.09 and "t" ratio of experimental group is and 7.42 control group is 1.86 .Therefore it can be said that there is significant for experimental group and control group's is not significant girls Belly medium

TABEL-3

The Difference of the significance of the Mean of Patan District Ruler girls experimental and control group in the performance of Belly low

NO	GROUP	PRE TEST	POST TEST	MEAN DIFFERRENCE	"t" ratio
1	EXPERIMENTAL	90.85	84.4	6.45	9.44*
2	CONTROL	86.9	86.93	0.03	1.26

* Significant level is 0.05

From table of Belly Low it seems that experimental group mean is 90.85 of pre test and after giving training post test mean is 84.4 and control group pre test mean is 86.9 and post test mean is 86.93.Mean difference of two group is experimental 6.45 and control group is 0.03 and "t" ratio of experimental group is 9.44 and control group is 1.26 .Therefore it can be said that there is significant for experimental group and control group's is not significant girls Belly low

TABEL-4

The Difference of the significance of the Mean of Patan District Ruler girls experimental and control group in the performance of Butt

NO	GROUP	PRE TEST	POST TEST	MEAN DIFFERRENCE	"t" ratio
1	EXPERIMENTAL	94.7	93.15	1.55	14.04*
2	CONTROL	95.9	95.96	0.06	1.05

* Significant level is 0.05

From table of Butt it seems that experimental group mean is 94.7 of pre test and after giving training post test mean is 93.15 and control group pre test mean is 95.9 and post test mean is 95.96 .Mean difference of two group is experimental 1.55 and control group is 0.06 and "t" ratio of experimental group is 14.04 and control group is 1.05.Therefore it can be said that there is significant for experimental group and control group's is not significant girls Butt.

TABEL-5

The Difference of the significance of the Mean of Patan District Ruler girls experimental and control group in the performance of Thigh near

NO	GROUP	PRE TEST	POST TEST	MEAN DIFFERRENCE	"t" ratio
1	EXPERIMENTAL	40.1	38.9	1.2	13.05*
2	CONTROL	39.25	39.45	0.2	1.89

* Significant level is 0.05

From table of weight it seems that experimental group mean is 40.1 of pre test and after giving training post test mean is 38.9 and control group pre test mean is 39.25 and post test mean is 39.45 .Mean difference of two group is experimental 1.2 and control group is 0.2 and "t" ratio of experimental group is 13.05 and control group is 1.89.Therefore it can be said that there is significant for experimental group and control group's is not significant girls in Thigh near

TABEL-6

The Difference of the significance of the Mean of Patan District Ruler girls experimental and control group in the performance of Thigh above knee

NO	GROUP	PRE TEST	POST TEST	MEAN DIFFERRENCE	"t" ratio
1	EXPERIMENTAL	49.55	48.3	1.25	10.45*
2	CONTROL	49.95	50.045	0.095	1.95

* Significant level is 0.05

From table of Thigh above knee it seems that experimental group mean is 49.55 of pre test and after giving training post test mean is 48.3 and control group pre test mean is 49.95 and post test mean is 50.045.Mean difference of two group is experimental 1.25 and control group is 0.095 and "t" ratio of experimental group is 10.45 and control group is 1.95.Therefore it can be said that there is significant for experimental group and control group's is not significant girls Thigh above knee

DISCUSSION OF FINDING

The “t" ratio of the Patan District Ruler Girls experimental group in butt is 14.04 which was significant at 0.05 levels and control group in butt is 1.05 was which wasn't significant at 0.05 levels

The “t" ratio of the Patan District Ruler Girls experimental group in high belly 7.84 which was significant at 0.05 levels and control group in high belly was 1.55 which wasn't significant at 0.05 levels.

The “t" ratio of the Patan District Ruler Girls experimental group in medium belly 7.42 which was significant at 0.05 levels and control group in medium belly was 1.86 which wasn't significant at 0.05 levels.

The “t" ratio of the Patan District Ruler Girls experimental group in low belly 9.44 which was significant at 0.05 levels and control group in low belly was 1.26 which wasn't significant at 0.05 levels.

The “t" ratio of the Patan District Ruler Girls experimental group in thigh above 13.05 which was significant at 0.05 levels and control group in thigh above was 1.89 which wasn't significant at 0.05 levels.

The “t" ratio of the Patan District Ruler Girls experimental group in thigh near 10.45 which was significant at 0.05 levels and control group in Thigh near was 1.95 which wasn't significant at 0.05 levels.

Therefore, statistical analysis shows that there is significant effect of exercise on experimental group.

CONCLUSION

Keeping in view the basic limitations, of the research work, conclusion shows that Exercise group loss inches in Butt, Belly and Thigh then control group

REFERENCE

Jackson R.	Sharmanand Central Advisory Board of physical Education and Recreation
ACSM	Fitness Book Leisure Press Champaign Illinois American College of Sports Medi cine 1992
Arrows	The complete Book of Exercise The Diagram Group Books Limited 1979
A penguin	Book 2055 Physical Fitness Australia
Kamat's	Potpourri Research database 1998 /books/Kareducation
K R Sonneville	Department of Nutrition and Dietetics, Harokopio University, Athens,
Yousefi A.	Venus evaluated the relationship between anthropometric measures and IQ and age at menarche, Journal of Obstetrics, Gynecology and Infertility 2000; 3 (6-5): 21-9.
Sabri N.	Sermes Y, Kazil S, Zencir M. Correlation of abdominal fat accumulation and liver steateosis: importance of ultrasonographic anthropometric measurements. Euro pean journal of ultrasound 2001; 14(2-3):121-8
Coh M,	Milanovic D, Embersic D. Anthropometric characteristics of elite junior male and female javelin throwers. Coll Antropol. 2002; 26:77-83.
Hoare	DG. Predicting success in junior elite basket ball players-the contribution of an thropometric and physiological attributes. J Sci Med Sports 2000; 34: 391-405.

*MRS. SHITAL N. SOMAIYA
/ MS. SHITAL C. PATEL

Rural Study
Research Zone India
Vol. 4 Issue - (3)
Apr,May,Jun- 2016 Page -72 - 76
ISSN 2319 - 8168

CONFLICT OF MORAL VALUES AMONG TODAY'S YOUTH

"Goodness without knowledge is weak; knowledge without goodness is dangerous.
We have to build a better man before we can build a better society.
All that is necessary for the triumph of evil is that good people do nothing.
Our purpose is not to make a living but a life—a worthy, well-rounded, useful life.
Morality is not a subject; it is a life put to the test in dozens of moments."

-Paul Tillich

It has been stated and rightly so too that the future of any nation rests on the shoulders of youths of today as they will eventually become the leaders of tomorrow. Leadership comes to the fore in societies where men search for comfort, justice and harmony. As men willingly enter into communal living, giving up solitary existence, it becomes important to note that man's life has meaning only in relationship and this meaning can only be attained through the activity of people who share the same vision. (Enemuo & Nzulumike; 2009).

CONCEPT OF MORAL VALUES

"Moral values are those traits against which people measure right and wrong. They go far beyond such things as intelligence and education and talent. Moral values come from example and from working and living together."They are acceptable standard of general conduct or behavior when judged by an average person or the society at large.Morality is all about the appropriateness or goodness of what a person does, thinks, or feels.

Morals are influenced by family, society, culture and social values etc. The agents of education such as the family, school, church and the society are to play a role in ensuring that moral values are passed on to the child as he/she comes in contact with them. The child fulfill the expected norms of the society depends on the way as he/she has been brought up by his first point of contact (the parents) with the world. Moral values reduce social problems like unrest, social erosion, crime, separatism, class conflict, isolation, lack of well being and after all collective distance.

Schweitier quoted in Omoregbe (1979) and cited in Anadi (2008) avers that "the prosperity of a society depends on the moral dispositions of its members". Prosperity connotes success, affluence and achievement and for any society to enjoy these qualities, her members, most importantly, her youths must imbibe right moral values that will dispose them to become positively oriented leaders of tomorrow.

CONCEPT OF YOUTH

Youths are the engine room of societies. They are the drivers of any developmental trend and activity in society and major determinants of the extent of growth and development in any given society. Youths are usually very energetic and are always willing to go the extra mile if need be to achieve what they believe in and hold on to.

The Oxford Advanced Learner s Dictionary

*ASSISTANT LECTURER, ANAND INSTITUTE OF SOCIAL WORK,
SARDAR PATEL UNIVERSITY, V.V.NAGAR

(2010) defines youth as "the time of life when a person is young especially the time before a child becomes an adult". Olujide (2008) quoting the National Youth Development Plan of 2001 defines youth as "young persons of ages 18-35 years who are citizens of the Federal Republic of Nigeria". Other groups state different age brackets to embrace a person identified as a youth. The United Nations General Assembly identifies a youth within the age bracket of 18-34 years.

Youths can be identified as young persons who manifest the following behavioral characteristics:

- A strong desire to move up the ladder;
- A tendency to be idealistic as a result of the values passed into them at earlier ages by role models in the society;
- An eagerness to live to this role models and
- Frequent frustrations and anxiety as this ide alism confronts the cold realism of daily ex istence.

In addition, youths are very energetic, excessively ambitious young persons who desire to change things or situations overnight; as quickly as possible and in the shortest possible time frame.

VALUE CONFLICTS AMONG YOUTH

Society is dynamic not static and as societies change from simple traditional societies to complex modern societies; people, values, trends and activities also change. Some cherished and upheld moral values of the past include: **Truthfulness, Respect, Tolerance and Cooperation, Hard work and Functionalism, Respect for human life and Dignity of persons, Values of the Present.**

Just as societies have developed, values have also continued to change to suit the character of a changing world which has brought in an increased wave of moral decadence and moral laxity in present day societies.

Unfortunately, due to several social and economic factors, many families are disoriented, disorganized and confused and therefore have failed woefully to play this vital role. The youths of today have been ensnared by **youthful lusts, pride, arrogance, disrespect, disobedience and indiscipline**; these are traits that can only grow out of habits for `thoughts bring forth acts; acts produce habits, while habits become character'.

MAJOR CAUSES OF DECLINE OF MORAL VALUES IN YOUTH

Responsible behavior is expected from children but now-a-days it has been noticed that immoral and antisocial behavior is increasing among them. A number of factors are responsible for fall in moral values among youths.

1. Influence of companion/peer group: It is the influence of their companion which plays a vital role in developing their concept of morality. They pass more time with them, discuss with them frankly and seek their advice. They scrutinize and evaluate matters relating to morality practiced in their homes and found conflicting views. They readily accept views of peer group.

2. Childhood control:- During adolescence child starts formulating his own rules and regulations which may be very flexible and sometimes very hard based on reactions towards his childhood environment.

3. Changes in moral principles due to increased social contacts: When the child comes out of home circle, he finds changed social environment and faces some difficulties in adjustment.

4. Double standards of morality for boys and girls: Double standards of morality set by society are also the cause of degeneration of morals among youth. eg. Going to market alone, laughing in public places etc. are considered disgraceful for girls but these does not equally apply to boys.

5. Desire of self exhibition: Desire of self exhibition often takes an youth towards crime and immoral behavior like smoking, drinking, eve teasing, delivering abusing words, quarreling, sex abuse etc.

6. Nuclear family and materialistic way of life: These are very important factors for degenerating moral values among youth. In a nuclear family

especially where father and mother both are working, have no time to share with their child. The feelings and emotions of child remained unentertained. So the child finds some other places like TV, peer group, bad literature etc to share feelings and emotions and start behaving immorally as revolt.

7. Very strict control and stern punishment during childhood: Very strict control and stern punishments during childhood prove harmful to the child may develop feeling of revolt as a result of reactions.

8. Other stimulating factors: A number of stimulating factors such as unhappy life, influence of entertainment means, undesirable films, porn sites on internet, sexual urge, obscene novels, heroism, desire to get rich quickly, drug abuse etc. hasten moral degeneration among youth.

Therefore, the inculcation of social values and proper socialization of the child in right path/direction is very essential

A nation-wide survey by **Ralph Wexler** of the **Institute of Ethics** indicates that 1/3 of high schoolars and 1/6 of college students admit stealing something in the last year.

Over 1/3 said they would lie on their resume to get a job. Over 1/2 of college students admit cheating in some way, over 60% say they would cheat on an important test. Other surveys show that 8 out of 10 high school students admit cheating. Likewise, 1/4 Americans think it is okay to cheat on their auto insurance, 30%-50% think goofing off at work is okay, 1 in 6 use drugs on the job, and 1/3 to 1/2 cheat on their spouses. Almost 60% of American adults have used force against another person; 7% say they would kill someone if paid enough; 25% would abandon their families for money (Etzioni, 1993).

Furthermore, Wexler says only 2% of students get caught cheating because teachers don't watch carefully; therefore, maybe crime does pay and maybe honesty is, in some ways, not always the best policy from a selfish point of view.

Immoral behavior comes from somewhere. Our current environment is not highly moral or supportive of morality and our society doesn't seem to know what to do about these permissive conditions.

About 20% of high schoolers feel a lot of peer pressure to do something wrong. About 80% of teens think schools should teach basic values; yet, 90% of them are already “satisfied" with their values (Ansley & McCleary, 1992) and probably don't want to think seriously about values.

CONSEQUENCES OF DECLINE IN MORALS

1. The national integrity and harmony of society is endangered. It will be breakdown if today's youth lose their morality.

2. The development of nation is hurdled by the anger and frustration of youth.

3. Youth may become antisocial in their behavior and action. They misbehave at public places, may get addicted by social evils. They overrule law and order and indulge themselves in crime.

4. Invention of new modes of scam and frauds are being emerged which denotes thatyouth are tending to get more interested into easy way of attening wealth, power and fame etc. giving least consideration to human values.

“Just in case you believe that great social problems are beyond your scope,

CONSIDER THIS STORY:

God said to me: Your task is to build a better world.

I answered: How can I do that? The world is such a large, vast place, so complicated now, and I am so small and useless. There's nothing I can do.

But…God in his great wisdom said: **Just build a better you**."

-Anonymous

CONCLUSION:

Youths are major determinants of the level of development in any society. Without youths, there can be no sustenance of society as no society can

be self-sustaining without its human components of which the major workforce is the youths. Today youths are in a great dilemma; they face enormous challenges. Today, things are not what they use to be in terms of discipline, respect for elders and constituted authority, humility, hard work, honesty, faithfulness and love for others. Morality is the most deterring factor of crime, antisocial behavior, terrorism, assault, cyber crime, corruption etc. To stop all this social evils and to build a harmonious society Moral orientation of youths needs to be strengthened. This duty is mainly on the shoulders of the social institutions to impart and inculcate the moral values and ethics among the future of the nation.

REFERENCES:

WEBSITE

(1) http://iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol19-issue6/Version-1/G019614044.pdf

(2) www.sgemsocial.org

(3) www.talentdevelop.com

(4) www.tspmt.com

(5) http://makusoshanaw.blogspot.in/2011/10/decline-of-moral-values-among-todays.html